

Antun i Stjepan Radić, braća i kulturno-politički suradnici

Mira KOLAR
Zagreb

Pregledni rad
(primljeno: 7. siječnja 2021.)
UDK 32Radić, S.(092)
32Radić, A.(092)

Antun i Stjepan Radić uvelike su utjecali na razvoj hrvatske povijesti jer su probudili narodnu svijest kod seljaka u hrvatskim zemljama i pretvorili ga u politički narod. Pri tome Antun Radić bio je znanstvenik koji je prikupio podatke i udario temelje hrvatske narodnosti i to uzimajući u prvo vrijeme za maticu Rusiju, tada jedinu slavensku državu. Stjepan Radić bio je svestraniji i poznavalac svjetske povijesti. Nadopunio je Antunove spoznaje rezultatima francuske politologije i sociologije djelujući neposredno u narodu. Njihovo zajedničko djelovanje ima više faza: djetinjstvo i srednjoškolsko doba kada je Antun mentor Stjepanu i sazrijevanje kada braća imaju različite interese, te Antun kroči putem produblivanja poznavanja ruske književnosti i hrvatskoga jezika, a Stjepan se angažira na političkoj sceni protiv mađarona. U trećoj fazi Stjepan produljuje svoju politiku liberalnim spoznajama francuske politološke i sociološke škole, te je njegov odnos s bratom izjednačen. U četvrtom razdoblju obojica smatraju da se preko Sabora mogu izboriti za promjene u Hrvatskoj. Stjepan pritom ima više uspjeha. I na kraju, Stjepan ostaje voditi i dalje borbu za prava hrvatskoga naroda s time da u svoje ciljeve do smrti ugrađuje mnoge Antunove ideje. Braća su opet na istoj liniji kao u djetinjstvu.

Ključne riječi: Antun Radić, Stjepan Radić, korespondencija, školovanje, politička suradnja, Dom, Hrvatska misao, Hrvatski sabor.

Uvod

Povijest Hrvatske ne bi bila ista da nije bilo braće Radić. Oni su iz svojega političkog vremena ali i preko literature spoznali svoju zadaću, te su počeli buditi kod hrvatskoga naroda (kojeg 80 posto živi na selu) nacionalnu, narodnosnu odnosno političku svijest o njihovoj važnosti. Osnovali su najjaču stranku u Hrvatskoj, koja je obilježila čitavu prvu polovicu XX. stoljeća. Za vrijeme monarhističke, a i socijalističke Jugoslavije o braći Radić govorilo se međutim malo, a pisalo još manje. Budući da ni historiografija nije njegovala kult braće Radić i da ih je prikazivala u pogrešnom svjetlu, trebalo je i meni kao povjesničarki mnogo godina da shvatim pravu istinu o braći Radić. Danas više nema nikakve dileme tko su bila braća Radić, a i povijest Hrvat-

ske seljačke stranke izvanredno je dobro obrađena i ima još vrlo malo nepoznanica i tajni u pogledu njihova djelovanja. Stoga i ovaj znanstveni prilog treba shvatiti tek kao dopunski prilog brojnim objavljenim radovima i istraživanjima u kojem se pokazuje da Stjepana Radića nije moguće shvatiti bez Antuna Radića.¹

Braća su se izvrsno nadopunjavala i bez Antuna ne bi bilo ni toliko opisanog i istraživog vođe Hrvatske seljačke stranke Stjepana. Antun je postavio temelj za djelatnost Stjepana Radića na obrazovnom, etnološkom i gospodarskom području, a Stjepan je to nadopunio idejama koje je spoznao u izravnom kontaktu s narodom i putem studija na Visokoj školi političkih znanosti (*École libre des sciences politiques* ili skraćeno *Sciences Po*) u Francuskoj te u Češkoj od Tomáša Masaryka. Naime, Stjepan je preko Vinkovčanina dr. Sigismunda Čajkovca, kada je bio ministar prosvjete, utjecao na obrazovanje donoseći brojne odluke u korist Hrvata, a kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine 1927. odnosno preko Josipa Predavca znatno je utjecao na poboljšanje prilika u poljodjelstvu pa je tim putem nastavio i dr. Oton Frangeš kao ministar poljoprivrede 1931. godine. Mnoge su Stjepanove odluke zasnovane na Antunovim promišljanjima i člancima, a ovaj rad, pisan na temelju pisama braće Radić, nastoji to dokazati i potvrditi. Antun je bio izvrstan poznavalac potreba naroda, a Stjepan je to nadogrudio političkim zapadnoeuropskim spoznajama i socijalno-terenskim aktivizmom. Antun je prvi spoznao potrebu pretvaranja seljačke stranke u pokret. Iako moj glavni istraživački zadatak nikada nisu bila braća Radić, s velikim sam zadovoljstvom pratila istraživanja Bogdana Krizmana, Branke Boban, Ive Perića, Hrvoja Matkovića, Franka Miroševića i drugih koji su obogatili našu povijesnu literaturu kvalitetnim djelima o braći Radić² i uvijek sam bila

¹ Usp. Stjepan RADIĆ, *Politički spisi. Autobiografija/članci/govori/rasprave*, Zvonimir Kulundžić, prir., Zagreb, Znanje, 1971., 47.

² Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić 1918«, *Historijski pregled* 6 (1959) 3, 265-295; ISTI, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 2, 99-165; ISTI, »Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904—1905)«, *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (dalje: *Radovi*) 2 (1972) 1, 105-179; Stjepan RADIĆ, *Korespondencija Stjepana Radića: 1885—1918*: 1, B. Krizman, prir., Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972. (dalje: *Korespondencija 1*); ISTI, *Korespondencija Stjepana Radića: 1919—1928*: 2, B. Krizman, ur., Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973. (*Korespondencija 2*); Branka BOBAN, »Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu (Iz povijesti ideologije seljačkog pokreta u Hrvatskoj do 1918)«, *Radovi* 12 (1979) 1, 265-304; ISTA, »O osnovnim obilježjima »seljačke države« u ideologiji Antuna i Stjepana Radića«, *Radovi* 13 (1980) 1, 51-88; ISTA »Shvaćanje Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi radničke klase u društvu (do 1918. god.)«, *Radovi* 15 (1982) 1, 131-

otvorena temama koje su se bavile braćom Radić.³ Ni u ovom prilogu neću reći mnogo novoga, ali apostrofirat ću neke ključne momente iz vremena kada su se braća Radić međusobno pomagali i savjetovali, ali i iz razdoblja njihova udaljavanja. Stjepan je naime krenuo u političke vode te je narodu bio bliži od brata, ali i tada je bilo povremenih susreta i kontakata. Odnos Antuna i Stjepana Radića može se najbolje upoznati iz njihove prepiske u doba kada su bili prostorno odvojeni. Pisma su katkada vrlo službena, a katkada i vrlo emocionalna te odaju da je Antun Stjepana smatrao ne samo svojim ljubljenim bratom već i dijelom svoje duše zbog težnje zajedničkom cilju, odnosno odaju da mu je bio mentor. Antun brata u pismima nerijetko savjetuje, a često i financijski pomaže. U svakom slučaju njihovi se životi isprepleću i nadopunjavaju te se može reći da ne bi Antuna bilo bez Stjepana ni Stjepana bez Antuna. No Stjepan je narodni tribun koji izražava ne samo

-162; ISTA, »Stjepan Radić — opus, utjecaji i dodiri«, *Radovi* 22 (1989) 1, 147-210; ISTA, »Nova Evropa« o Stjepanu Radiću. Časopis »Nova Evropa« (1920-1928) o Stjepanu Radiću, *Radovi* 24 (1991) 1, 119-148; ISTA, »Stjepan Radić i Država Slovenaca, Hrvata i Srba«, *Radovi* 26 (1993) 1, 219-236; ISTA, »Rezultati dosadašnjih istraživanja o Antunu i Stjepanu Radiću«, *Radovi* 27 (1994) 1, 255-270; ISTA, »Mladi Stjepan Radić o Srbima u Hrvatskoj i odnosima Hrvata i Srba. Stjepan Radić u zatvoru u Petrinji 1893. godine«, *Radovi* 28 (1995) 1, 128-137; ISTA, »Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, *Radovi* 29 (1996) 1, 186-207; ISTA, *Demokratski nacionalizam u ideologiji Stjepana Radića*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.; ISTA, »Pogledi Stjepana Radića na međunarodni položaj Hrvatske i međunarodne odnose prije Prvoga svjetskog rata«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 223-229; ISTA, »Stjepan Radić o odgoju i naobrazbi«, *Radovi* 34-35-36 (2004) 1, 136-156; ISTA, »Stjepan Radić o Istri i Rijeci«, *Povijest u nastavi* 4 (2006) 7, 5-17; ISTA, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006, (vidjeti bibliografiju na str. 450-468); Ivo PERIĆ, *Antun Radić: 1868.—1919.: etnograf, književnik, političar*, Zagreb, Dom i svijet, 2002.; ISTI, *Stjepan Radić: 1871.—1928.*, Zagreb, Dom i svijet, 2003.; S. RADIĆ, Današnja financijska znanost, Ivo Perić, Branimir Lokin, predgovor, Zagreb, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, 2005.; Hrvoje MATKOVIĆ, »Stjepan Radić u izbornoj 1920. godini«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP) 24 (1992) 3, 75-86; ISTI *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, PIP Pavičić, 1999.; ISTI, »Stjepan Radić i Hrvatski blok«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 267-276; Franko MIROŠEVIĆ, »Stjepan Radić u gradu Korčuli 1926.«, *Godišnjak grada Korčule* 4 (1999) 1, 253-262; ISTI, »Stjepan Radić i HRSS/HSS/ u Dalmaciji od 1918. do 1929. godine«, *Radovi* 32-33 (2000) 1, 285-292; ISTI, »Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2008) 50, 289-307; ISTI, »Hrvatska seljačka stranka u dubrovačkom kotaru 1941. godine«, ČSP 43 (2011) 3, 881-893; ISTI, »HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji«, *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Romana Horvat, ur., Zagreb, Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, 237-254.

³ Ja sam djetinjstvo provela u Podravini, koja je bila najvjerniji kraj djelovanja Antuna i Stjepana Radića sve do Drugoga svjetskog rata. Kada sam imala sedam godina tj. 1940. godine, moj je otac donio kući dvije brošurice: svjetloplavu s fotografijama poprsja Antuna i Stjepana Radića i crvenu sa slikom obješenih seljaka poslije Seljačke bune 1573. Na mene su obje brošure toliko snažno utjecale da sam uvijek u žizi svog interesa imala položaj seljaka i braću Radić.

težnje već i potrebe naroda, a Antun učenjak koji svoje uvide i zaključke pretače u članke, programe i pisma.

Djetinjstvo i rana mladost

Antun je rođen 11. lipnja 1868. a Stjepan istoga dana ali 1871. u Trebarjevu Desnom u oca Imbre i majke Ane (Jane). Ta je razlika od tri godine bila ključna da bi se ozbiljni i klasično obrazovani Antun uvijek smatrao zaštitnikom, a neko vrijeme i mentorom mlađeg i buntovnijeg Stjepana, koji je već kao sedamnaestogodišnjak došao u sukob s vlastima te do 1895. bio već dva puta osuđivan zbog antimadžaronskih stavova stječući tako u mađaronskom banu velikog neprijatelja koji je nakon spaljivanje mađarske zastave 1895. na Jelačićevu trgu potvrdio optužnicu protiv Stjepana Radića kao inicijatora tog čina.

Otac Imbro bio je vodeničar i gostioničar a to su mjesta gdje se narod okupljao kritizirajući vlast i tužeći se na svoj život. Budući da je u obitelji bilo jedanaestero djece, školovalo se samo dvoje, a ostali su rano morali početi raditi. Antun se nakon pučke škole u Martinskoj Vesi upisao 1881. u prvi razred gornjogradske gimnazije te je od drugog do petog razreda kao odličan učenik primao 105 forinta godišnje iz Draškovićeve zaklade, što je omogućilo i Stjepanu, također odličnom učeniku, da se 1883. upiše u gornjogradsku gimnaziju bez plaćanja školarine, no spavao je u Hadrovićevoj kanoničkoj kuriji i jeo u Pučkoj kuhinji u Dugoj ulici.⁴ Braća su se svakodnevno viđala i očito su pratili proces tihe mađarizacije Hrvatske koja je dolaskom Khuena Héderváryja na bansku stolicu postala vrlo jaka, sve češće i sve glasnije obezvrjeđujući hrvatske zakone i institucije stvorene za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića. Potkraj 1885. Antun je izgubio Draškovićeve stipendiju te je drugo polugodište šestog razreda i sedmi razred polazio u karlovačkoj gimnaziji na Rakovcu kamo se preselio i Stjepan. O tome da ni ondje nisu živjeli bolje svjedoče dva njihova pisma upućena travnja 1887. bratu Ivanu, koji je radio kao tesar, s molbom da im materijalno pomogne.⁵ Antun se 1887. vraća u Zagreb, a Stjepan dolazi za njim. Bilo je to za braću teško vrijeme bez stalnih i sigurnih prihoda, no međusobno su se pomagali i sve dijelili, pri čemu je Antun nedaće primao suzdržano i šutke, a Stjepan galamio i vrlo glasno izražavao negodovanje.

Iako je đacima bilo zabranjeno baviti se politikom, smjeli su slušati domoljubne pjesme nastale nakon pokreta 1883. protiv mađarske hegemonije. Borba protiv mađarizacije jačala je tijekom dvadesetogodišnje vladavine ba-

⁴ I. PERIĆ, *Antun Radić. 1868.—1919.*, 25.

⁵ *Korespondencija 1*, 71-72.

na Khuena Héderváryja u Hrvatskoj. Antun Radić to izražava u obliku simpatije za pravaše i antipatije prema Narodnoj stranci, koja se pretvorila u vladinu mađaronsku stranku iako je zadržala hrvatsko ime. Stjepan pak svake godine za ljetnih praznika putuje zemljom. Već kao učenik viših razreda gimnazije proputovao je više slavenskih zemalja. Prvo putovanje 1888. Stjepan je započeo sam, ali mu je Antun u pismu načinio čitav itinerar upućujući ga da posjeti Đakovo i biskupa Strossmayera, ali i da ode do Novoga Sada, Petrovaradina, Beograda te da se vrati Savom.⁶ To ga je i dovelo do Siska, gdje je kritizirao Khuenovu zabranu hrvatske opere. To nije rezultiralo osudom, ali ušao je u evidenciju policijskih organa i stvorilo mu u banu velikog neprijatelja. U tom opsežnom pismu Antun mu savjetuje da pažljivo motri što ljudi govore i kako se drže i da ne čini razlike među ljudima, između katolika i pravoslavnih. Nadalje, savjetuje mu da bilježi sve što zapazi, ali i da pazi što govori kako ne bi upao u nevolje. Stjepanovom rukom na pismu je napisana zahvala Antunu, kojega je nazvao mentorom. Stjepan je na tom putovanju došao i do Trsta i Ljubljane i vratio se preko Rijeke u Sisak te u Trebarjevo Desno.⁷

Stjepanovo buntovništvo i Antunova smirenost

S obzirom na teške prilike u kojima su braća živjela, Antunu se žurilo završiti školu. Već 1889. Antun je maturirao, istodobno s Ferdom Šišićem, a 1893. diplomirao slavistiku i klasične jezike. Jedno vrijeme radio je kao korektor u Dioničkoj tiskari u Zagrebu, dijeleći svaki honorar s bratom. U to vrijeme Antun uspostavlja prve veze s Česima čiji je doprinos znanosti i kulturi izvanredno cijenio.⁸ Česi su od 1874. imali u Zagrebu svoje društvo *Češku besedu*, a zanimljivo je da je Antun bio sudionik Prvoga kongresa slavenskog naprednjačkog studentstva iz Austro-Ugarske održanog u Pragu svibnja 1891. godine, kada je uspostavio veze koje su vjerojatno ponukale poslije i Stjepana na odlazak u Prag.⁹ František Hlavaček bio je prijatelj hrvatskih studenata i smatralo se da su češki prosvjetitelji lučonoše slobode slavenskih naroda, pa su

⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 5, Antunovo pismo od 7. VIII. 1888., 73.

⁷ Usporediti S. RADIĆ, »Moj politički životopis«, *Božićnica, hrvatski seljački politički kalendar za prostu godinu 1926.*, Zagreb, 1925., 55-85.

⁸ Kasnije kao profesor u Varaždinu Antun Radić je bio prijatelj s mnogim Česima, osobito onima u Križevcima — ing. Franjom Jiroušekom, koji je gradio željezničku prugu Koprivnica — Zagreb na poticaj Mirka Bogovića 1870., a i direktor Gospodarske škole u Križevcima bio je Čeh. Također, jedan brat, Ivan Radić, živio je u Križevcima.

⁹ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 35; Damir AGIČIĆ, »Stjepan Radić i Česi do Prvoga svjetskog rata«, *Historijski zbornik 51* (1998), str. 45. D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb, Ibis grafika, 2000.

ih Ilirci vrlo rado primali.¹⁰ Iako se to odnosilo i na Poljake, ne nalazimo traga Antunovoj vezi s Poljacima, vjerojatno zbog Rusije, čiju književnost je Antun volio i promovirao u listovima sjeverne Hrvatske, te su se zapisi o ruskim književnicima, ali i dijelovi prijevoda njihovih djela, mogli naći u mnogim novinama.

Kao student četvrte godine Antun studira u Beču gdje sluša Varaždinca Jaroslava Jagića, koji je od 1886. ondje predavao slavistiku. Iz tog vremena sačuvano je dojmljivo Antunovo pismo Stjepanu u kojemu ovako objašnjava njihovu povezanost: »Budi uvjeren, da smo mi braća ne samo po krvi, već i po duhu, zato te toliko volim.«¹¹ U Beču je Antun produbio znanje, ali nije doktorirao na Bečkom već na Zagrebačkom sveučilištu 1893. Iste godine dobio je namještenje u Osijeku, no već 1895. nalazimo ga na gimnaziji u Zagrebu jer je u Osijeku zbog srpskog nacionalizma došao u sukob s Gavrom Manojlovićem.

Sačuvano je Antunovo pismo Stjepanu iz 1889. kada je Stjepan bio u Kijevu u kojemu brata prvi put naziva ne samo hrabrim već i velikim.¹² No Antun mu i dalje Antun financijski pomaže i dijeli svoje honorare za prijevode ruskih pisaca. U ljetu 1891. Stjepan putuje Hrvatskim primorjem, Gorskim kotarom i Likom. No kada dolazi u Zagreb na studij prava, Antun je na doktorskom studiju kod profesora Jagića u Beču i marljivo studira »kao mrav i pčela« te piše seminarski rad na temu kajkavskog narječja.¹³

Antunovo protumađarsko raspoloženje zbog Nagodbe našlo je u Stjepanu pogodno tlo i on ne taji svoju kritiku mađarskog vladanja Hrvatskom. Za razliku od Antuna, koji nakon Osijeka gotovo nikada nije imao problema s politikom, Stjepan često dolazi u nezgodne situacije, toliko da je čak trebalo posebnom dozvolom izboriti njegovo ponovno vraćanje na zagrebačku gimnaziju jer je bio već registriran kao nepoćudan politički element. Antun ga u pismu iz srpnja 1890. naziva hrabrim, milim »buntovnikom«.¹⁴ Antun je suzdržan, miran, postupno gradi karijeru i ide prema svojem cilju, a Stjepan žestok, nestrpljiv i buntovan. Antun je pokušao djelovati na brata, pa tako u pismu iz Beča od 4. veljače 1892. oštro kritizira buntovan način Stjepanova rada i protumađarstva od kojeg nije ni malo odustajao. Iz pisma se osjeća da je Antun vrlo ljutit zbog toga što je Stjepan već tada sebi za cilj postavio iz-

¹⁰ D. Agičić, ur., *Dragi Franta! Hrvatska korespondencija Františka Hlaváčka (1896—1904.)*, Zagreb, Srednja Europa, 2003.

¹¹ *Korespondencija 1*, Dokument 46, 87; I. PERIĆ, *Antun Radić*, 40.

¹² *Korespondencija 1*, Dokument 7, Antunovo pismo od 15. VIII. 1889., 77.

¹³ *Korespondencija 1*, Dokument 12, Antunovo pismo Stjepanu iz Beča 4. XI. 1891., 82.

¹⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 9, Dopis iz prve polovice srpnja 1890., 79.

mjenu stanja u Hrvatskoj, jer misli da za to nema uvjeta i da nije vrijeme za akciju. Antun smatra da je brat previše zauzet tim krajnjim ciljem, zapravo misijom koju želi brzo ostvariti te piše da to tako ne ide i ukazuje na to da čak i Njemačka i Mađarska imaju problema iako imaju svoje države. Protivi se Stjepanovoj agitaciji među studentima, jer da to neće dovesti do željena cilja.¹⁵ Budući da je Stjepan ušao u policijske registre, pravo je smio upisati tek nakon odobrenja vlade 1891. godine.

Stjepan boravi u Zagrebu od 1891. do 1893. i sav je sretan kada se Antun vraća u zemlju odlučivši doktorirati na Zagrebačkom sveučilištu. Antun se po povratku iz Beča nastavlja baviti slavistikom ali i etnografijom, pa se danas smatra ocem etnografske misli, a narodno blago sakuplja se prema njegovim opsežnim uputama u *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897.) Stjepan se sve više bavi političkim pitanjima i ogorčen je zbog mađaronske politike što je provodi ban u Hrvatskoj koja sve više zaostaje i ima gotovo kolonijalni status mađarske pokrajine, te to javno izražava na javnim skupovima i među studentima, svraćajući time na sebe sve veću pozornost policijskih vlasti. Potkraj 1891. sastavio je memorandum protiv mađaronske vladine stranke, zatraživši i podršku članova Studentskoga društva Zvonimir u Beču, ali Antun je tu Stjepanovu tvorevinu nazvao ugrizom komarca protiv vola i memorandum nije podržao, savjetujući Stjepanu da pokuša potaknuti političara i znanstvenika Ljudevita Vukotinića na kritiku Mađarske koja krši mnoge odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe jer da je to jedini pravi put da se stanje u Hrvatskoj promijeni. Dakle, zalaže se za postupan politički rad čemu Stjepan nije bio sklon. Antun piše Stjepanu da narod živi dugo, a pojedinci kratko i da će sve na kraju ispasti po želji naroda. Treba raditi polagano, umjereno i razumno bez hvalisanja ili jadikovanja te napominje da se ne treba služiti načinom koji koriste Srbi, jadikujući poslije više stoljeća zbog izgubljene bitke na Kosovu. U tom pismu s kraja 1891. Antun prvi put sebi pripisuje zaslugu da je Stjepanu usadio ljubav za veću slavu Hrvatske tj. domoljublje.¹⁶

Antun od jeseni 1892. radi na osječkoj gimnaziji gdje predaje latinski i hrvatski, no zbog spomenutog sukoba s ravnateljem Manojlovićem premješten je već 1893. u Požegu, a 1894. u Varaždin. Bilo je to vrlo dobro za njegov interes za etnografiju jer je tako upoznao razne krajeve Hrvatske.

Braća i dalje teško žive. Antun radi u školi i povremeno zarađuje pisanjem novinskih članaka, a Stjepan poučava Hafnerovu i kasnije Draškoviće-

¹⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 16, Pismo od 4. II. 1892., 87-88.

¹⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 14, Antunovo pismo iz kraja 1891. potpisano sa »mentor«, 84-85.

vu djecu, ali već u rujnu 1893. nalazimo ga u Pragu jer zbog kaznene prijave nije mogao nastaviti studij na Zagrebačkom sveučilištu. U doticaju s mladima u Češkoj, koji su daleko odmaknuli u organiziranju svoje politike pod Masarykovim utjecajem, sve se više zagrijava za borbu za stvaranje slobodne Hrvatske koja bi se prema Stjepanovim shvaćanju mogla ostvariti bude li sloge u hrvatskome narodu.¹⁷ Dana 13. listopada 1893. dolazi iz Praga na sudsku raspravu na Sudbenom stolu u Petrinji gdje je osuđen na četiri mjeseca zatvora.¹⁸ Nakon izdržane kazne vraća se u Prag. Tom prigodom nije se susreo s Antunom, koji je od 1894. godine namješten u Varaždinu, te je najavio daljnje intenzivno bavljenje jezičnim i etnografskim studijama.

Na odvojenim putovima

Od 1895. do 1903. nastavlja se razdoblje slabih veza Antuna i Stjepana Radića prvenstveno zbog toga što ne žive u istome mjestu, ali i zbog različitog shvaćanja njihova zadatka u djelovanju za poboljšanje položaja naroda. Te su razlike 1895. postale posve jasne i drugima.¹⁹ Mirniji Antun smatra da treba raditi na obrazovanju, a nestrpljivi i buntovniji Stjepan da treba voditi političku borbu svim sredstvima. Antun se u pismima Stjepanu više ne potpisuje kao mentor i očito je da se u tom razdoblju zauzimaju za različite putove do cilja. No pokret 1903. sa svojim žrtvama u Zaprešiću, ali i Kunovcu te odlazak bana Khuena Héderváryja iz zemlje braću opet zbližavaju i sada u diskusijama postaju ravnopravni. Antun više ne dijeli savjete bratu, katkada se čak suglašava s njegovim prijedlozima.

To se osjeća i u njihovoj prepisci. Iako pisma sada nisu opširna kao prije, ne manjka im ideja. Antun simpatizira pravaše zbog čega 1895. gubi mjesto u ženskom liceju u Varaždinu, no uspijeva se zaposliti u Zagrebu, gdje predaje u gornjogradskoj klasičnoj gimnaziji. Ali dolazi prekasno da, barem

¹⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 21, Stjepanovo pismo bratu Ivanu, 92.

¹⁸ Stjepan RADIĆ, *Uzničke uspomene*, Novi Sad, Tiskara braće M. Popovića, 1903.; S. RADIĆ, *Uzničke uspomene*, Zagreb, Naklada Slavenske knjižare St. i M. Radić, 1929.; Bosiljka JANJATOVIĆ, «Dva suđenja Stjepanu Radiću 1893. godine», *Zbornik Mire Kolalar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70. rođendana*, D. Agičić, ur., Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003., 271-285; ISTA, «Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja 1888.—1912. godine», *Povijesni prilozi* 15 (1996) 15, 93-135. Boravak u zatvoru Stjepan je iskoristio za čitanje i učenje stranih jezika ali i za upoznavanje socijalnih i društvenih problema zatvorenika s kojima je često razgovarao, učvrstivši svoje stanovište da se Hrvatska mora riješiti strane vlasti koja ne razumije naš život i prilike. U veljači 1894. Stjepan izašao iz Petrinjskog zatvora i odmah otišao u Prag.

¹⁹ Kolala je Zagrebom vijest da je Antun izbacio Stjepana iz svoga stana te je Ivica Maurović upitao Antuna je li to točno (*Korespondencija 1*, Dokument 123, Antunovo pismo Stjepanu 14. XI. 1896., 226.

savjetom, spriječiti daljnje radikaliziranje hrvatskih studenata u čemu Stjepan ima glavnu ulogu. U međuvremenu, 1893. godine, oženio se Vilmom Vidulović, upraviteljicom više djevojačke škole u Varaždinu, koja je nakon udaje po zakonu morala napustiti službu. Profesorsko zvanje Antun napušta 1897. te živi isključivo od honorara Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za uređivanje *Zbornika za narodni jezik i običaje Južnih Slavena*, a od 1899. do 1904. kao vlasnik i urednik izdaje *Dom*, prve seljačke novine, koje ispujava uglavnom vlastitim člancima, odnosno člancima koje piše na temelju dopisa seljaka iz čitave Hrvatske i Slavonije.²⁰

Stjepan se svojim istupima zamjerio i češkom redarstvu te je nakon više dana u zatvoru potkraj 1894. trajno udaljen sa Sveučilišta u Pragu.

Antun i tada brata pažljivo upozorava u pismu od 26. studenoga 1894. da ne prelazi realne ciljeve, ali neizravno ga potiče da počne pisati studije kojima će politički obrazovati narod te da ako ga izbace iz Češke ode u Rusiju, Belgiju ili Pariz pri čemu navodi da u Rusiji baš i nije sve idealno te da oni imaju velikih društvenih i socijalnih problema.²¹ Osim za vlastitu budućnost iz prepiske se vidi da su 1894. Stjepan i Antun bili zabrinuti za nećaka Pavla Radića, tražeći od njega da se obrazuje, jer »... *tužni hrvatski puk najviše treba dobre i poštene ljude*«. ²² Od lipnja 1895. do kraja kolovoza 1895. Stjepan u Štakorovcu pokraj Dugoga Sela poučava mladoga grofa Tomu Erdödyja hrvatskom jeziku. Pokušaj da mu se ipak dopusti nastavak studiranja u Pragu nije urodio uspjehom, vraća se u Štakorovec, ali 4. rujna na željezničkoj postaji u Dugom Selu pretukli su ga Mađari jer nije htio platiti kartu tiskanu na mađarskom jeziku pozivajući se na Hrvatsko-ugarsku nagodbu u kojoj stoji da je u granicama Hrvatske jedini službeni jezik hrvatski.²³ Stjepan je silno ogorčen stanjem u Hrvatskoj. U Zagrebu stanuje kod Antuna ali i kod brata Ivana, zaposlenog na željeznici. Stjepan je silno nezadovoljan jer mu češka vlada ne dopušta povratak u Prag. Ne prima ni zadovoljavajuće vijesti od zaručnice, učiteljice Marije (Marie Dvořáková) iz Praga.

Sve to dovelo je do događanja 1895. poslije čega je njegov boravak u zemlji kojom upravlja ban Khuen Héderváry sa svojim poslušnicima nemoguć. Te je godine bio silno uzrujan i zabrinut zbog spoznaje da je prijam kra-

²⁰ I. PERIĆ, *Antun Radić: 1868.—1918.*, 79-158.

²¹ *Korespondencija 1*, Dokument 123, Antunovo pismo iz Varaždina Stjepanu u Pragu 26. XI. 1894., 125.

²² *Korespondencija 1*, Dokument 47, Stjepanovo pismo Pavlu Radiću iz Praga 24. X. 1894., 121

²³ *Korespondencija 1*, Dokument 72, Stjepanovo pismo Mariji Dvořákovoj 7. IX. 1895., 151.

lja i cara Franje Josipa u Zagrebu priređen tako kao da mađarski kralj dolazi u jednu mađarsku regiju. Na Stjepanov poticaj studenti su kralja dočekali uzvikom »Živio hrvatski kralj« a sljedećega dana, ogorčeni zbog toga što je na slavlolu na Jelačićevu trgu postavljena samo mađarska trobojnica, uništili su zastavu zbog čega je Stjepan kao glavni organizator tog čina 18. listopada uhićen. Bio je zatvoren u Sudbenom stolu u Zagrebu gdje je protiv njega i drugova podignuta optužnica za veleizdaju te je osuđen na šest mjeseci zatvora u Bjelovaru.²⁴

Antun u tom razdoblju produbljuje svoje spoznaje o životu naroda radom za Odbor za sabiranje spomenika tradicionalne literature pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, koji pokreće i izdaje *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. U drugom svesku *Zbornika* objavljuje *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* 1898. godine, koje su i danas temelj etnografskog rada. Od 1897. do 1902. i sam je urednik *Zbornika* te objavljuje radove koje mu šalju učitelji i župnici s terena. Antun sve svoje snage i sposobnosti ulaže u poslove vezane uz etnografiju, ali honorari nisu dovoljni pa dolazi u sukob s vodstvom Akademije, osobito dr. Tomislavom Maretićem, koji će nakon Antunove ostavke nastaviti uređivati *Zbornik* uz pomoć Dragutina Boranića.

Dakako trebao mu je novi posao, pa od Ivana Kostrenčića preuzima tajničke poslove Matice hrvatske od 1902. do 1909. godine, kada je predsjednik bio njegov prijatelj dr. Đuro Arnold (autor pjesme *Domovina*, koja je ušla u sve hrvatske čitanke), a tada je znatnu ulogu u Matici imao i sveučilišni profesor Vjekoslav Klaić. Životareći tako u slobodnom zvanju, ali ipak pod pritiskom i obvezom prema vodstvima Matice i Akademije, kako je već spomenuto, izdaje i *Dom: list hrvatskom seljaku za razgovor i nauk*. Naime, Antun smatra da se položaj naroda u Hrvatskoj može poboljšati obrazovanjem putem jeftinog ali sadržajem zanimljivog listića u kojem na jednostavan i jasan način daje savjete i informacije seljačkom svijetu. Čitale su ga i mnoge žene, a Mara Matočec i druge djevojke bile su društveno osviještene upravo zahvaljujući njegovim člancima te su tako razmišljanja o seljačkom životu ušla u mnoge seljačke domove i seljaci su postupno postajali svjesni da su zahvaljujući svojoj brojnosti ona snaga koja može utjecati na politiku vlasti na izborima.²⁵ Antun unosi od kraja 1899. godine u seljačke domove nove mi-

²⁴ *Korespondencija I*, Dokument 73, Stjepanovo pismo Mariji 3. XI. 1895., 156-157; I. PERIĆ, *Stjepan Radić 1872.—1928.*, 95-100; Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagreb u 1895. godine*, Zagreb, Srednja Europa, 2014.; Živko STRIŽIĆ, *Tako je Radić počeo...*, Zagreb, Matica hrvatska, 1992., 6 — o sudenju 1895.

²⁵ O Mari Matočec više u: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Mara Matočec. Hrvatska književnica — seljakinja i njen rad na socijalno-političkom i kulturno-prosvjetnom polju u ok-*

sli i realne poticaje. Zbog jednostavna sadržaja koji je svatko mogao razumjeti list je silno utjecao na ponašanje seljaka, koji su počeli shvaćati da su i oni čimbenik u politici, a kako su braća Radić tek 1904. osnovala svoju stranku, neki su seljaci ulazili u pravaške ili nezavisne stranke neodređenog programa. *Dom* se održao sve do 1904. godine kada se Antun zajedno s bratom Stjepanom uključuje u stvaranje posebne seljačke stranke preko koje se braća bore za svoja zastupnička mjesta u Hrvatskome saboru.

Poslije 1895. i zatvora Stjepan Radić ne može nastaviti studij na sveučilištima Austro-Ugarske Monarhije. U prosincu 1895. dok se još nalazi u zama bjelovarskoga suda Antun mu 11. prosinca piše pismo koje je naizgled hladno, ali potiče u njemu Stjepana da i dalje radi na sastavljanju gramatike češkoga jezika opominjući ga neka pazi da ga politika čitavog ne proguta i neka mu ne bude jedino zanimanje. Zapravo Antun ne odgovara Stjepanu od rada na političkom polju gdje je pokazao veliku darovitost, ali mu na prikriven način savjetuje umjerenost.²⁶ U pismu za Novu godinu ponovno se potpisuje kao »mentor«, vjerojatno pozivom na prethodno pismo.²⁷ Neka malo skrene s politike, piše mu, na znanstveni i jezikoslovni rad, na kojem polju su oba brata pokazala izvanredne sposobnosti. Dok Stjepan sjedi u zatvoru, Antun priređuje konačno izdanje Stjepanove *Slovnice i čitanke češkog jaszika*.²⁸ Komunikacija između braće često se odvija preko Antunove žene Vilme, što se može objasniti Antunovom zauzetošću 1896. godine, a možda i ljutnjom na brata zbog političke naivnosti i borbenosti koja ga uvijek odvodi u zatvor.

Izašavši iz zatvora Stjepan se vraća u Zagreb, ali već 15. svibnja 1896. dobiva obavijest da presuda o njegovu izgonu iz Zagreba od 30. travnja 1890. još uvijek vrijedi.²⁹ Stjepan je ljutit i smjesta putuje u Moskvu te podnosi ministarstvu obrazovanja molbu za upis na fakultet. Čekajući rješenje međutim došao je dao zaključka da bi mu studij u Rusiji odgovarao samo ako bi bio primljen u četvrti tečaj.³⁰ Kada mu je molba odbijena s izvjesnom

viru seljačkog pokreta braće Radić, Koprivnica, Zagreb, Nakladnička kuća »Dr. Feletar«, 1993.

²⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 75, Antunovo pismo iz Zagreba Stjepanu u Bjelovar 11. XII. 1894., 160-161.

²⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 79, Antunovo i Vilmimo pismo Stjepanu 30. XII. 1895., 163.

²⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 80, Antunovo pismo Stjepanu 26. I. 1896., 165.

²⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 104, Obavijest Gradskog poglavarstva od 15. V. 1895., 190.

³⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 105, Pismo Stjepana Radića Mariji Dvořákovéj 9. VI. 1896., 192.

dozom radosti napušta Moskvu jer je u međuvremenu spoznao da je i Rusija zemlja s golemim političkim i socijalnim problemima i da su neke stvari i gore nego u Austro-Ugarskoj iz koje je morao otići. Najavljuje bratu da će se smjestiti u Krakovu, u Poljskoj jer se nada da će ondje dobiti učiteljsko namještenje njegova zaručnica Marija bez koje — sudeći po njegovim vatrenim pismima — više ne može živjeti.³¹ Stjepan u Moskvi prati razne novine i svoje kritičke misli oštri na primjerima odnosa Poljaka prema Rusiji zaključujući da su nam najveći neprijatelji pruski vojnici, mađarska demoralizacija i talijanska diplomacija jer Hrvatsku doživljavaju kao robu kojom se može trgovati na međunarodnoj sceni.³² Očito Stjepan Radić ulazi sve dublje u poznavanje povijesti i postaje mu sve jasnije što se u prošlosti dogodilo s Hrvatskom, koju su drugi stalno dijelili i prisvajali poričući njezinu posebnost i njezin narod.

Iz Stjepanova pisma Svetomiru Korporiću, studentu iz Hlebina kraj Koprivnice i njegovom prijatelju do Prvoga svjetskog rata, vidi se da je Stjepan s Antunom namjeravao u Zagrebu pokrenuti list *Istok*, vjerojatno sličnog karaktera kakav je izdavao Imbro Ignjatijević — Tkalac u Beču četrdeset godina prije držeći se još uvijek shvaćanja da se u političku borbu mora uključiti inteligencija. No Korporić mu u pismu od 22. lipnja 1896. savjetuje da pokrene list za seljake jer, kaže, da bi se postigao neki uspjeh u politici treba poći među narod. Stjepan je očito o tome počeo razmišljati, a uspjeh Antunova *Doma* iz 1899., koji se rado čitao, išao je u prilog tome zaključku.

Potkraj lipnja 1896. Antun je pisao Stjepanu iz Stubice obavještavajući ga o oporuci oca Imbre, sastavljenoj tako da će, kako piše, izazvati svađu među brojnom braćom. Nadalje piše kako sumnja da pojedinac može prosvijetliti narod, jer da je to zadatak države putem organiziranja školstva i obrazovanja. Pun je skepse, smatra da političar ne može stvarati ljude, već mora raditi s ljudima onakvima kakvi jesu. Odbija izdavati list *Zapad* ili *Istok* jer to, kako kaže, nisu naši poslovi. U tom opširnem pismu obavještava Stjepana o tome što čita, što radi i što su mu planovi te prilaže očevu oporuku kojom ovaj sinovima ostavlja nešto u nasljedstvo, osobito ako zapadnu u neimaštinu ili bolest.

Rusiju Stjepan Radić napušta tek potkraj kolovoza 1896. Zbog zabrane dolaska u Prag doputovao je 19. rujna u Krakov gdje razmišlja kamo bi dalje. Nada se da će ipak dobiti dozvolu za nastavak školovanja u Pragu, a po-

³¹ *Korespondencija 1*, Dokument 106, Stjepanovo pismo Mariji Dvořákovéj 18. VI. 1896. iz Moskve, 197.

³² *Korespondencija 1*, Dokument 110, Pismo Stjepana Radića Šimi Mazzuri 22. VII. 1896., 209.

tom bi se s Marijom kao svojom suprugom vratio u Hrvatsku. Ilegalno dolazi u Hrvatsku preko Ivanić-Grada, dakle preko Barča i 3. listopada 1896. nalazi se s Antunom, s kojim iz bojazni da ga policija ne bi odmah uhitila odlazi u Maksimir jer je administrativno pripadao Dugom Selu i odluka o njegovoj deportaciji iz Zagreba na tom području nije važila. Razgovaraju o budućnosti. Stjepan govori kako namjerava ostati u Hrvatskoj i eventualno u Srijemskoj Mitrovici izdavati list *Hrvatski branik* oslanjajući se na prijatelje iz studentskih dana koji su već zauzeli određene položaje u Srijemu. No planovi su jedno, a realnost drugo. Dana 17. listopada 1896. Stjepan se nalazi u Hlebinama kod Korporića, a onda i u Koprivnici gdje je imao nekoliko poznanika koji su ga lijepo primili. Kod Korporića je u gostima do 19. listopada kada odlazi k prijatelju Milanu Heimerlu u Moste kraj Bjelovara gdje upoznaje umirovljenog ravnatelja križevačkog Gospodarskog učilišta Augusta Vychodila. On mu govori o svojim životnim iskustvima, ali i o prekrasnim češkim ženama, a to je Stjepana vjerojatno potaknulo da nekoliko godina poslije izda u Matici hrvatskoj, kao svoju prvu knjigu, poučne priče za djevojke. Preko Koprivnice i Križevaca odlazi u Trebarjevo, koje mu je određeno kao mjesto internacije. Tu je primio od Antuna pismo od 24. listopada 1896. u kojem on gotovo sve Stjepanove planove naziva nebulozama i neostvarivima jer da će ga ishitreno donošenje odluka bez dobrog promišljanja uvaliti u grdne nevolje. Kritizira Stjepana što ne završava škole, jer matura i sedam semestara prava nisu završetak studija i ne omogućavaju zaposlenje. U pismu napisanom mjesec dana poslije kritizira Stjepanovu odluku da ode studirati u Pariz i misli da treba skromno moliti Zemaljsku vladu u Zagrebu da mu dopusti nastavak studija u Zagrebu uz obećanje da se neće više baviti politikom. Međutim policija cijelo vrijeme prati Stjepanovo kretanje. Uviđajući kakvo je stanje u Hrvatskoj Stjepan piše Mariji 20. studenog 1896. da je odlučio radi upoznavanja slobodnih naroda i zemalja otići na zapad jer da je stanje u Hrvatskoj takvo da on tu nema s kim razgovarati niti što može pokrenuti.

Stjepan u inozemstvo kreće preko Praga. Prag je naime postao utočište radikalnih hrvatskih studenata i mnogi su zbog 1895. nastavili studij u inozemstvu. Budući da Antun vjerojatno nije imao sredstava, a možda ih i nije htio dati jer je Stjepan u Prag putovao ilegalno, morao ih je pozajmiti od Šime Mazzure.³³ Uz pomoć nekolicine drugih studenata iz Hrvatske i Františka Hlavačeka Stjepan u Pragu 1897. godine pokreće časopis *Hrvatska mi-*

³³ *Korespondencija 1*, Dokument 100, Pismo S. Radića Šimi Mazzuri iz Bjelovara 9. V. 1895., 188.

sao.³⁴ U njemu objavljuje svoje prve velike političke studije u kojima oštro kritizira vladu te zbog toga dobiva trajan izgon i iz Praga. Radićeva skupina u Pragu objavila je osam brojeva časopisa *Hrvatska misao*, a za pisanje u njemu Stjepan je odgovarao u Hrvatskoj 1904. godine.³⁵

U Pariz je stigao tek u ožujku 1897. preko Praga, Tabora, Salzburga, Innsbrucka i Züricha, a financirali su ga neki Hrvati koji su odobravaju njegov odlazak u Pariz. Stižu mu i autorski honorari od članaka. Od brata Antuna dobiva samo 10 forinti iako je ovaj upravo u to vrijeme dobio pristojan honorar od Akademije, a obrazlaže da novca nema jer da je kupio kod Stubice vinograd. No nije bilo baš tako. Naime svojim otvorenim pristupom i kritikom Stjepan se zamjerio Antunovoj ženi Vilmi, koja je vodila kućni proračun. Ipak Antun kao dobar brat obećava Stjepanu da će ga i dalje financijski pomagati jer je dobio mjesto suradnika u Akademijinom Odboru za sabiranje spomenika tradicionalne literature te da će putovati na teren prikupljati građu za *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*.

Napor da stigne do Pariza i da se ondje upiše na *École libre des sciences politiques* u Parizu tražio je od Stjepana izvanredno zalaganje. Francuski nije znao dobro i imao je premalo novca. Iz pisama Mariji vidi se da je učio dan i noć i čitao političko-socijalnu literaturu kojoj u Austro-Ugarskoj nije bilo ni traga, nastojeći što prije završiti školovanje, ali i steći što više znanja koja će moći upotrijebiti u Hrvatskoj. Ljuti se na brata što na izborima 1897. nije glasao za opoziciju, dapače uopće nije glasao.³⁶ Uzdržava se novčanim doznakama koje mu šalju kolege i politički prijatelji. Od prevelikog napora, a vjerojatno i štednje na hrani, obolio je te se dulje vrijeme oporavljao u Lausanni gdje ga posjećuje i zaručnica Marija Dvořáková.³⁷ Ondje piše povećani članak za *Hrvatsku misao*. U Pariz se vraća u listopadu 1897.

Brat Antun mu u tom razdoblju rijetko piše. Razlog je vjerojatno zauzetost, ali i to što su im se interesi počeli razilaziti. Stjepan se obrazuje za politiku, a Antun radi na obogaćivanju narodne baštine.

³⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 88, Pismo Lava Mazzure Stjepanu Radiću. 175. Isto, Dokumenti 97 i 98, Pismo Svetimira Korporića i Milana Krištofa Stjepanu Radiću, 175. i 185.

³⁵ Ž. STRIŽIĆ, *Tako je Radić počeo...*, 6, 25. Stjepanu je 27. II. 1904. opet suđeno pred Sudbenim stolom u Zagrebu zbog časopisa *Hrvatska misao*. Bio je to mjesečnik za Narodno gospodarstvo, književnost i politiku, a to su teme koje su ga posebno zanimalo. List je izlazio s prekidima tri godine, a u srpnju 1904. kada izlazi u Zagrebu u njemu je otisnut i Program Hrvatske pučke seljačke stranke. Njegovo je izlaženje u Zagrebu zapelo za oko vlastima zbog antikašutovskog sadržaja i cenzura ga je počela plijeniti na temelju paragrafa 62. Kaznenog zakona i uvrede veličanstva. Zbog ponovljenih izdanja pada u deficit čime je njegovo izlaženje bilo ugroženo.

³⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 161, Stjepanovo pismo Mariji 16. V. 1897., 273.

³⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 164, Pismo Stjepana Mariji iz Pariza 14. VI. 1897., 278.

Prvo pismo Stjepanu u Pariz napisao je Antun 28. veljače 1897. iz vinograda pokraj Stubice. U njemu hvali Stjepanove članke u 1. i 2. broju *Hrvatske misli*, te piše da je Stjepanovo »pero krasno« ali da je zagrebačka donjogradska gimnazija zaplijenila svih šezdeset primjeraka lista jer da je socijalistički, ali i da su ga dr. Antun Bauer³⁸ i Sjemenište dobro prihvatili.³⁹ U drugom, vrlo kratkom pismu od 12. kolovoza 1897. ispričava se i navodi, da je zaokupljen skupljanjem građe o narodnom životu u Otoku pokraj Vinkovaca.⁴⁰ Tek je treće pismo, poslano 4. veljače 1898., nešto opširnije s obavijesti da je njegov rad na *Zborniku* povoljno ocijenila Akademija, koja je za taj projekt izdvojila 5000 forinti, što je više od četvrtine Akademijina proračuna te da on zapravo živi za *Zbornik* želeći iskoristiti povoljne prilike. Nadalje piše da nije zadovoljan izgledom ni sadržajem prvoga broja *Narodne misli* iz te godine i misli da je srpski političar i vođa radikala Kosta Taušanović dao za list 2000 forinti u mjenici čime je list očito postao širitelj »dinarsko-srbo-bransko-srpske politike«, odnosno politike koja se zalagala za širenje Srbije na zapad na račun Hrvatske.⁴¹ I opet dulje nema bratske prepiske. Umjesto Antuna Stjepanu piše Antunova supruga Vilma. Obavještava ga da će s Antunom otputovati u Prag u ljeto 1898. godine, a da su od planiranog posjeta Parizu odustali iz financijskih razloga što Stjepana potiče na razmišljanje da i sam otputuje u Prag na proslavu stogodišnjice rođenja češkog preporoditelja Františka Palackog (1798.— 1876) kako bi se vidio s bratom i Marijom Dvořákovom.⁴²

Sve svoje poteškoće, osobne i druge, Stjepan navodi u pismima zaručnici Mariji. U jednom pismu koje joj je poslao u Tabor (zapadna Češka) gdje

³⁸ O Antunu Baueru, njegovoj biografiji, filozofskom radu te radu kao dušobrižnika, nadbiskupa, odnosno kao dobrotvora znanosti, društva i Crkve vidjeti u: Ivan MACAN, »Antun Bauer — filozof i nadbiskup«, *Obnovljeni Život* 54 (1999) 2, 149-158.

³⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 143, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba od 28. II. 1897., 249-250. Antunovo pismo je silno oduševilo Stjepana pa piše Mariji Dvořákovoj da je primio od brata 10 forinti, a četiri da su dali Antunovi kolege (*Korespondencija 1*, Dokument 144, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza 6. III. 1897., 252). Iz korespondencije se vidi da su i Strossmayer i mnogi drugi ljudi pomogli Stjepanu da pohađa studij u Francuskoj. Ivan Lorković poslao mu je od Odbora 66 forinti polovicom 1897. godine a čini se da mu šalje novac svaki mjesec od čega je dobar dio skupljen prodajom *Hrvatske misli*. (*Korespondencija 1*, Dokument 163, Lorkovićevo pismo Stjepanu 13. VI. 1897., 276).

⁴⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 170, Antunovo pismo Stjepanu od 12. VIII. 1897., 284.

⁴¹ *Korespondencija 1*, Dokument 184, Antunovo pismo Stjepanu od 4. II. 1898., 300-301. Erazmo Barčić i Franko Potočnjak u veljači 1898. izdaju list *Narodna misao* na latinici i ćirilici.

⁴² *Korespondencija 1*, Dokument 191, Stjepanovo pismo Mariji od 31. III. 1898., 307-308.

je radila kao učiteljica piše da on nije isključivo za veliku vanjsku politiku Hrvatske i da bi prvo trebalo u Hrvatskoj stvoriti dobre organizacijske oblike, ali da nažalost ta mogućnost ovisi o međunarodnim prilikama. Time je točno uočio ovisnost položaja Hrvatske o svjetskoj politici ali i razumijevanju europskih političara za naše prilike, koje su dakako slabo ili nikako poznavali što se vidi iz tadanjih povijesnih sinteza.⁴³

Financijski Stjepana stalno pomažu Šime Mazzura, Antun Bauer i Ivan Lorković, no novac dolazi i s drugih strana te on uspijeva pokriti izdatke za stan, prehranu i knjige. Mazzura mu je u svibnju 1898. poslao 100 forinti koje je skupio od prijatelja.⁴⁴ U odgovoru Stjepan mu spominje da je zaokupljen mišlju kako stvoriti narodnu inteligenciju koja će raditi za dobro naroda i koja neće biti podložna tuđinskim utjecajima i izdaji vlastitog naroda, te da za ostvarenje tog cilja Banska Hrvatska mora dobiti svoju narodnu vladu.⁴⁵

U sljedećem pismu Mazzuri podržava održavanje prvog Slavenskog novinarskog kongresa u Pragu, istodobno s proslavom Palackijeva rođendana, te navodi kako se raduje što će to biti u lipnju 1898. i što »su novinari pretekli književnike, ekonomie i političare.«⁴⁶ Usprkos financijskim poteškoćama Stjepan je potkraj lipnja došao u Prag, ali Antun i Vilma nisu došli. Vjerojatno silno željan vidjeti brata Stjepan 15. srpnja 1898. nenajavljen dolazi u Zagreb, gdje ga radosno dočekuju brat i Antun Bauer. Susreće se i s Ivanom Lorkovićem, Svetozarom Pribičevićem i Jovanom Banjaninom iz Karlovca smatrajući u to doba da su interesi hrvatskih Srba i Hrvata istovjetni. Tom su prilikom Antun i Vilma odobrili Stjepanovu nakanu da se oženi Marijom, iako Stjepan nije imao stalno zaposlenje.⁴⁷

Stjepan je vrlo zadovoljan studijem u Parizu i ističe da su predavanja francuskih profesora mnogo dublja i bolja od onih njemačkih i onih na prostorima Austro-Ugarske. Stoga već u pismu Mazzuri 29. svibnja 1898. izražava želju da taj studij nastavi i u akademskoj 1898./99. godini.⁴⁸

To mu je i uspjelo, a prije toga, u rujnu 1898. vjenčao se u Pragu s Marijom Dvořákovom koja je zbog udaje morala napustiti učiteljsko zanimanje.

⁴³ *Korespondencija 1*, Dokument 192, Stjepanovo pismo Mariji od 29. IV. 1898., 309.

⁴⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 196, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza od 30. V. 1898., 323.

⁴⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 195, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza od 7. V. 1898., 312-313; Dokument 196, Stjepanovo pismo Mariji iz Pariza od 10. V. 1898., 313.

⁴⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 197, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza 21. V. 1898., 315.

⁴⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 202, Stjepanovo pismo Mariji 16. VII. 1898., 322-323.

⁴⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 198, Stjepanovo pismo Mazzuri iz Pariza 29. V. 1898., 319.

Borave neko vrijeme u Trebarjevu Desnom trpeći krajnju oskudicu. Sva braća, pa i Andrija i Tomo, sretna su zbog Stjepanove ženidbe, osobito sestra Kata Jančir, dok se druga sestra nije izjasnila. Prije ženidbe Stjepan je rekao Mariji da ne očekuje nakon udaje materijalno blagostanje te da će mijenjati mjesto stanovanja prema potrebi te da — ne bude li mogao nastaviti studij u Parizu — planira otići u Dalmaciju.⁴⁹ Međutim, par odlazi u Pariz gdje Stjepan u pola godine završava studij. Žive u velikom siromaštvu jer je Stjepan odbio da se za njih prikuplja novac po Hrvatskoj na dotadanji način. U međuvremenu se napredna studentska organizacija u Pragu počela osipati i Vladimir Jelovšek i Franjo Poljak misle da se posao organiziranja naroda mora nastaviti u Zagrebu kao središtu Hrvatske. I oni se vraćaju u zemlju, a neki (kao Korporić) odlučuju se za drugu opciju.⁵⁰

Stjepan je 29. lipnja 1899. diplomirao raspravom *Savremena Hrvatska i južni Slaveni*, kasnije objavljenom u izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Diplomom Slobodne škole političkih znanosti u Parizu potpisali su povjesničar prof. Albert Sorel i prof. Anatole Leroy-Beaulieu.⁵¹ Znanje stečeno u Parizu kasnije je pretočio u djela koja je objavio u izdanjima Matice hrvatske i Akademije a uz tihu i nevidljivu pomoć brata Antuna koji ih je pregledao, lektorirao i upotpunio, a i zagovarao njihovo izdavanje.

U pismu Stjepanu od 17. siječnja 1899. Antun piše o pripremama za pokretanje lista *Dom* i o tome kako nailazi na velike poteškoće jer ga ne podržava potpuno ni pravaš Antun Bauer te da mora odustati od velikih planova i dakako skupog izdanja lista, »jer svijet to ne trpi«. Taj je problem i Stjepan iskusio mnogo puta. Često je grcao u dugovima koje nije mogao vraćati i to ga je silno mučilo, osobito kada su se počela radati djeca.⁵² Stjepan se želi vratiti u Hrvatsku, ali pregovori za posao ne teku baš po planu. Pregovara s Koalicijom ali i s Rijekom za urednika *Hrvatske sloge*, no ništa nije sigurno. Godine 1899. rodila se Stjepanu i Mariji kćer Milica. Antun se ljuti što se Stjepan ne vraća u Hrvatsku.⁵³ U prosincu 1899. Antun mu s ponosom pi-

⁴⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 206, Stjepanovo pismo Mariji 2. VIII. 1898., 326.

⁵⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 213 i 214. — Pisma pisana potkraj 1898. Uredništvo je ostalo tiskari dužno 180 forinti koje zbog toga ne želi nastaviti tiskati *Novo doba*. Književnik i političar Jelavić predlaže tiskanje biblioteke u Hrvatskoj. List *Novo doba* nastavak je *Hrvatske misli* koju pokreće »sjedinjena hrvatska, srpska i slovenačka omladina«, a izdavač je bio Vice Iljadica-Grbešić. Prvi broj izlazi u Pragu 1898. Objavljeno je samo deset brojeva.

⁵¹ I. PERIĆ, *Stjepan Radić*, 122-125.

⁵² *Korespondencija 1*, Dokument 220, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 17. I. 1899., 340-341

⁵³ *Korespondencija 1*, Dokument 224, Antunovo pismo Stjepanu iz Visokog kraj Križevaca 7. X. 1899., 347.

še o izlasku prvog broja *Doma*, koji je financirao Antun Bauer.⁵⁴ Prvi broj je tiskan u 10.000 primjeraka i Antun se nadao da će list imati uspjeha, no naišao je na velik otpor i različite kritike, osobito Ivana Lorkovića što je Antuna vrlo zabrinulo jer je počeo shvaćati da je hrvatska omladina podijeljena kao i sve u državi te da brat i on imaju malo pristaša među studentima pred završnim ispitima koji se opredjeljuju za političke stranke preko kojih se nadaju doći do radnih mjesta i kruha.⁵⁵ U pismu 26. prosinca 1899. s očajem opisuje smrt mlađeg brata Ivana kojemu je vagon u Križevcima odsjekao nogu i koji je u užasnim mukama umro od sepse u zagrebačkoj željezničkoj bolnici.⁵⁶ Poslije toga — usprkos izvjesnim neslaganjima — pisma su ponovno sve toplija i čini se da su braća opet našla zajednički jezik. No i dalje su razdvojeni jer ne žive u istome mjestu.

Stjepan se nakon Pariza duže zadržao u Češkoj da bi ga u jesen 1900. zatekli u Zemunu kao dopisnika za neke zagrebačke, a vjerojatno i češke listove. Braća se u tom razdoblju rijetko dopisuju jer su previše zaokupljeni svakodnevnim obvezama, ali i brigama. Ipak, Antun 3. rujna 1901. piše Stjepanu u Zemun značajno pismo u kojem objašnjava što se događa s Narodnom strankom, koja se držala narodno-kulturnog ideala ali i politički »nemoćnog jugoslavenstva« i koja je sada je samo sluga vlade tj. bana Khuen-Héderváryja. Postavlja pitanje bi li se on i Stjepan mogli složiti. Smatra da je hrvatska državna misao prestara i slaba te da bi se mogla raspliniti. Pomišlja da treba osnovati jednu novu narodnu naprednu stranku kojoj bi glavni cilj bilo poboljšanje na polju narodne prosvjete i narodnoga gospodarstva.⁵⁷ U listopadu 1901. Čeh Josip Kržepelka ponudio je Stjepanu besplatno dvosobni stan na godinu dana na svojem ribnjaku u Končanici pokraj Daruvara, pod uvjetom da pomogne probuditi narodnu svijest kod Čeha u tom kraju.⁵⁸ Stjepan se tako s obitelji našao u Končanici, no ondje nije mogao pratiti politička zbivanja. Iz pisma Antunu vidi se da i ondje živi u velikoj oskudici i moli brata za pomoć.⁵⁹ Ipak događa se i nešto pozitivno. Početkom 1902. An-

⁵⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 226, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 14. XII. 1899., 349.

⁵⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 229, Antunovo pismo Stjepanu 14. I. 1900., 353-355. Na Radićeve članke u *Hrvatskoj misli* reagirali su nešto ranije i Živan Bertić i Nikola Fugger iz Zemuna (*Korespondencija 1*, Dokument 228).

⁵⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 227, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 26. XII. 1899., 359-360.

⁵⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 247, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 3. IX. 1901., 370.

⁵⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 248, Pismo Josipa Kržepelke Stjepanu iz Končanica 14. XI. 1901., 371.

tun je uspio dogovoriti da se knjiga *Djevojački svijet* na kojoj su Marija i Stjepan zajedno radili objavi u Matici hrvatskoj. Naime, tadašnji predsjednik Matice Ivan vitez Trnski prihvatio je *Djevojački svijet* za tisak, ali knjiga je objavljena tek u studenom 1902. u redakciji Antuna Radića, koji je predložio da se udio u radu Marije Radić izostavi iz knjige.⁶⁰ Stjepan je nerado pristao. Osim spomenute knjige Stjepan je 1902. objavio u tiskari Janka Dujaka u Sis-ku brošuru *Kako ćemo iz našeg zla u dobro?* u kojoj poziva na slogu Hrvate i Srbe.

U međuvremenu Antun je uspio dogovoriti Stjepanu mjesto tajnika kluba Hrvatske opozicije⁶¹, pa mu i piše da ga očekuje u Zagrebu.⁶² Bila je to najava uske suradnje braće koja je trajala do Antunove smrti. Na položaju tajnika Hrvatske opozicije, odnosno Hrvatske stranke prava, Stjepan se nije dugo zadržao. Imao je previše spoznaja o politici u svijetu da bi mogao prihvatiti način djelovanja opozicije u Hrvatskoj. Opozicija je u Saboru od 88 zastupnika imala samo njih osam, a osim toga djelovanje te opozicije zasnivalo se na građanskim tekovinama, a ne na seljačkim interesima. Spoznavši njene ciljeve na temelju djelovanja Hrvatske poljodjelske banke Stjepan je na godišnjoj skupštini 1904. iznio svoje spoznaje o manipulacijama oko prodaje jednog rasparceliranog zagorskog posjeda te je nakon toga napustio tajničko mjesto, ograđujući se u budućnosti od djelovanja korumpiranih građanskih stranaka.⁶³

Od 1902. Stjepan živi u Zagrebu, u Međašnoj ulici 12, u oronulj, ali ipak vlastitoj kući. No prvo je trebalo poništiti odluku o zabrani njegova boravka u Zagrebu, za što se založio Šandor Bresztyenszky (1843.—1904.) veleposjednik, odvjetnik i političar iz Velike Gorice.⁶⁴ Život u istom gradu i svako-

⁵⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 258, Stjepanovo pismo Antunu iz Končanice 27. I. 1902., 380.

⁶⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 257, Pismo Ivana Trnskog Stjepanu Radiću, 379; *Isto*, Dokumenti 269 i 270, Prepiska pisma Antuna Stjepanu 3. XI. 1902. i 5. XI. 1902., 390-391. U knjizi nema spomena uloge Marije Radić u priređivanju knjige te su se braća očito na tom poslu posvadila. Zato danas nitko ne uzima da je ta značajna knjiga izašla zajedničkim zalaganjem Stjepana i Marije Radić.

⁶¹ Hrvatska opozicija nastaje u siječnju 1902. kao stranačko tijelo spajanjem Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Od 29. siječnja 1903. preimenovana je u Hrvatsku stranku prava. Stjepan je bio tajnik opozicije od veljače 1902. Usp. I. PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.—1928.*, 146, 151.

⁶² *Korespondencija 2* — dodatak, Dokument 41, Antunovo pismo Stjepanu 4. II. 1902., 719. U pismu Antun poručuje Stjepanu da se počne spremati za preseljenje u Zagreb s time da mu je poslao i nešto novca za selidbu.

⁶³ Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić, Predgovor*, 17-18.

⁶⁴ *Korespondencija 1*, Dokument 265, Pismo Šandora Bresztyenszskog Stjepanu Radiću 5. VI. 1902., 386.

dnevno viđanje čini dopisivanje nepotrebnim pa iz tog vremena nemamo takve građe kao za prijašnje razdoblje. U siječnju 1903. Stjepan se opet našao u uzama zagrebačkog Sudbenog stola, te je 13. veljače 1903. održano prvo suđenje u Mitrovici, a drugo, u kolovožu, u Zagrebu, oba zbog ometanja javnog reda i mira, odnosno zbog Stjepanova ukazivanja na kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Prvo suđenje održano je prije, a drugo nakon narodnog pokreta 1903. te se smatralo da je Stjepan Radić potaknuo taj pokret svojim govorima i spisima.⁶⁵ Zbog Kunovečke bune i krvavih događanja u Zaprešiću kada je spaljena mađarska zastava, Stjepan je postao izrazit mirotvorac i više se nikada nije zauzimao za pobunu, revoluciju ili borbu, ograničivši svoje djelovanje na izbornu borbu preko parlamenta i tiska. To je dovelo do njegova prekida s Františekom Hlaváčekom, koji mu je zamjerio i pisanje za razne češke novine smatrajući da to Stjepan čini radi honorara.⁶⁶ Time je bilo prekinuto divno prijateljstvo i plodna suradnja između jednog Čeha i jednog Hrvata.

Zauzimanjem za mirno rješenje političkog pitanja Stjepan je na jedan način odustao od *Osnove rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti Mađarskoj i političkoj sili* koju je izradio početkom 1903. za sjednicu središnjeg odbora Hrvatske opozicije.⁶⁷ *Osnova* je vrlo oštra kritika propadanja gospodarskog, a i demografskog razvoja Hrvatske i tu je prvi put Stjepan obrazložio potrebu osnivanja seljačkih općina i seljačke banke te stvaranja seljačkog imovinskog prava, a usto navodi da uz *Dom*, popularni list za selo, treba takav list pokrenuti i za inteligenciju pod imenom *Narodno-gospodarski list*.

Borba braće Radić za zastupnička mjesta u Saboru 1904.—1913.

Borba za zastupnička mjesta vodi se ne samo putem tiska već i kroz brojne skupštine koje su se uoči svakih izbora mogle slobodno održavati. No da bi mogli voditi takav javni način političke borbe braća Radić morala su osno-

⁶⁵ B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni — zatvori — suđenja — ubojstvo 1889.—1928.*, Dom i svijet, Zagreb 2003., 95-105. Ovaj pokret je historiografski dobro obrađen, stoga u ovom radu ne navodimo njegove karakteristike i osobitosti.

⁶⁶ D. Agičić, *Dragi Franta!*, 10.

⁶⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 281, 403-410. *Osnova* je pisana rukom Stjepana Radića i u njoj se Radić poziva na Vrbanićevu studiju *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije* (Zagreb, 1901.), gdje se *statistički* dokazuje da Hrvatska propada na svim područjima i da je žurno potrebno nešto učiniti da se to propadanje zaustavi i da se krene putem napretka i razvoja. Težište rada stavljeno je na gospodarstvo jer je ono osnovna poluga razvoja, dakako uz stanovništvo.

vati svoju zasebnu Hrvatsku pučku seljačku stranku koja je djelovala isključivo u narodu, po selima.

Budući da je za takav rad bila potrebna organizacijska struktura, oba brata rade složno kako bi probudili seoski narod i osposobili ga za vladanje. Podijelili su zadatke i Antun je manje prisutan na javnim skupštinama, a Stjepan koristi svoj govornički dar te obilazi Hrvatsku i drži govore, dajući narodu nadu u bolje sutra kada uzme vlast u svoje ruke. Mi danas teško možemo usporediti njihov politički rad, a da jednom od njih ne nanesimo nepravdu. Svakako Stjepan je uspješniji u komunikaciji s narodom i zato popularniji, ali bez početnog impulsa koji od Antuna dolazi nakon dugog promišljanja i na temelju poznavanja narodnih potreba taj narodnosno-politički rad ne bi bio tako dobar. Iako djeluju na istoj liniji, početne impulse sada uvijek daje Antun.

Tako još 1899., nakon što se pokazalo pogrešnim da se na Hrvate u Hrvatskoj idejno utječe preko djelovanja studenata u Pragu, Antun pokreće list *Dom* kojeg je svrha objavljivanje kratkih članaka o raznim problemima društva pisanih jednostavnim i jasnim jezikom. Takav pristup narodu bio je pun pogodak. *Dom* je ulazio u mnoge seljačke kuće gdje su ga čitali skupno svi ukućani, razgovarali o njegovu sadržaju i rado odlazili na skupove gdje je govorio Stjepan Radić.

Od kraja 1902., kada obojica žive u Zagrebu, počinju intenzivnije surađivati na izbornom programu, pa je Stjepan napisao brošuru *Najjača stranka u Hrvatskoj*, a zajednički su napisali i sadržaj *Doma* koji je izašao u prosincu 1902. i gdje su obrazložili svoje ciljeve.⁶⁸ Više od 450 primjeraka te brošure razaslano je na sve strane; trideset primjeraka primio je i Tomo Jalžabetić u Đurđevcu te Podravina postaje najjače područje djelovanja braće Radić jer je nastanjena gotovo isključivo hrvatskim pučanstvom, a gospodarski je to bilo prilično razvijeno područje s jakom poljoprivredom koju su njegovali seljaci srednjeg imovnog stanja, pogotovo poslije ukidanja Varaždinske vojne krajine 1873. godine i koje su instruirali nastavnici križevačkog gospodarskog učilišta, osnovanog 1860. godine.

Međutim predizborna borba bila je često prekidana ili Stjepanovim zatvaranjem, ili njegovim boravcima u inozemstvu. Tako na prvim izborima 1903. na koja su braća izašla kao kandidati Stjepan izdržava četveromjesečnu zatvorsku kaznu, a krvava Kunovečka buna pokraj Koprivnice navela je braću na zaključak da će se boriti samo parlamentarnim, mirnim sredstvima za stvaranje narodne vlade u Hrvatskoj koja će djelovati u interesu seljačkog

⁶⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 271, Pismo Stjepana Radića Mariji Radić 10. XII. 1902., 391.

naroda, dakle bez oružja i bez pobuna. Nije slučajnost da je Stjepan Radić često govorio o krvavoj seljačkoj buni Matije Gupca i da je tu temu obranio Osječanin Ivan Hartinger kao svoju doktorsku radnju u komisiji pred dr. Ferdodom Šišićem i Vjekoslavom Klaićem, a onda je 1911. tiskana i kao posebno izdanje.⁶⁹

Na izborima uspjesi braće Radić bili su vrlo različiti. Tako se Antun kandidirao za zastupnika Udružene opozicije 1901. u izbornom kotaru Sveti Ivan Žabno i Sveti Ivan Zelina, ali nije prošao.⁷⁰ Stjepan je bio bolje prihvaćan pa je uskoro postalo očito da ima prednost pred njim. Govorio je ono što je narod htio čuti, za razliku od Antuna, koji je u govoru bio suzdržaniji, oprezniji i ukočeniji. Ta spoznaja Antunu vjerojatno nije bila draga, ali ju je prihvatio kao činjenicu i velike govore prepuštao bratu. No bili su sporazumni da bez stvaranja jake političke stranke neće imati uspjeha. Puni uspjeh Hrvatska je pučka seljačka stranka pokazala tek poslije Prvoga svjetskog rata, kada je već Antun bio mrtav.

Zajednički najavljuju pokretanje stranke. Kao urednik Stjepan Radić u 10. broju polumjesečnika *Hrvatska misao*, koji počinje izlaziti i u Zagrebu, objavljuje 1904. članak *K osnivanju Hrvatske seljačke stranke*.⁷¹ Zapravo braća zajednički sastavljaju taj program kojemu je tumač napisao Antun Radić. Stjepan i Antun deklarirali su se kao prvaci vodstva stranke 22. prosinca 1904. U programu je naglašeno da cijeli hrvatski narod teži urediti svoju zemlju svojim zakonima i uredbama prilagođenima potrebama naroda. Tog se je principa Stjepan Radić držao i kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti 1927. i 1928. godine pa je to najbolji primjer da su Antunove zamisli živjele preko njegovog brata i poslije Prvoga svjetskog rata. Dakako u izmijenjenim uvjetima poslije 1925. trebalo je taj program prilagoditi novom vremenu, ali temelji su bili zajedničko djelo braće Radić, koji su smatrali da vlast u Hrvatskoj trebaju obnašati ljudi koji rade za narodno dobro.⁷²

Nema nikakve sumnje da je pri sastavljanju Programa mirni Antun Radić dominirao, ocrtavši ugrubo što bi stranka radila i što su joj ciljevi. Taj je program mnogo blaži od *Osnova* koje je Stjepan napisao 1903. godine.⁷³

⁶⁹ Ivan HARTINGER, *Seljačka buna Matije Gupca 1573.*, Zagreb, Osijek: Mudroslovni fakultet sveučilišta Franje Josipa I., 1911. Ovaj rad bio je Hartingerov doktorat; kasnije je Ferdo Šišić, koji je bio u komisiji, napisao povijesnu studiju o buni ne spomenuvši Hartingera.

⁷⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 250, Antunovo pismo Stjepanu iz Zagreba 28. X. 1901., 372.

⁷¹ S. RADIĆ, «K osnivanju Hrvatske seljačke stranke», *Hrvatska misao* 3 (1904) 10, 577-590.

⁷² Mira Kolar-Dimitrijević, prir., *Radićev sabor. Zapisnici oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine 1927—1928.*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.

⁷³ *Korespondencija 1*, 577-590.

Program je izvanredno važan dokument, prilagođen novom vremenu i stoljeću, ali osnovica mu je da vlast trebaju obnašati ljudi koji rade za narodno dobro i prema potrebama naroda. U drugom dijelu Programa govori se o državnoj upravi, obrtu, trgovini, prometu i financijama, sudstvu, školstvu i crkvi, vojsci, vladi i zakonodavstvu, a traži se i stvaranje posebnog seljačkog prava prema potrebama naroda.⁷⁴ Zanimljivo je da se u njemu ističe i podupiranje prometa jer je Hrvatska primorska i podunavska država pa to dvoje treba povezati. To je Stjepan ozbiljno shvatio i kao predstojnik Oblasnog odbora zagrebačke Oblasne skupštine organizirao je i prve zrakoplovne letove od Zagreba do mora. Braća traže da se pučke škole osnuju u svakom većem mjestu i da se uredi praktična poljodjelska pouka te da se škola prilagodi potrebama društva što je zapravo model današnje »škole za život«. Zanimljivo je kako se u Programu ističe da politika nije neki poseban zanat kojim se bave samo odabrani već da je to rad za opće dobro.⁷⁵ U programu se navodi i da Hrvati imaju pravo na svoju državu, koja se mora zvati Hrvatska kao što se država ruskog naroda zove Rusija, Češka češkog naroda itd. Tumač koji je Antun Radić napisao uz Program i koji je objavljen tek 1908. u Zagrebu u posebnoj brošuri pod naslovom *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?* pokazuje da je Antun dugo razmišljao o kakva stranka treba biti i koji je sadržaj njezinoga rada. Antun je protiv gospodske politike, pa stoga osuđuje i pokušaj dr. Pavla Raucha da stvori svoju stranku koja se zvala Ustavnost, ali isto tako osuđuje i Riječku rezoluciju koju sklapaju gospoda radi svojih interesa. Iz istog razloga kritizira i rad dr. Josipa Franka. Antun Radić naglašava u tumaču ovih šest temelja na kojima treba počivati Hrvatska pučka seljačka stranka: 1. Vjera u Boga; 2. Zakonitost; 3. Ustavnost tj. vladanje naroda i nad vladom i nad Saborom, 4. Hrvatsko državno pravo kojim se štiti pravo pojedinca pred vlastima; 5. Slavensko bratimstvo; 6. Seljačka sloga.

Nakon što su objavili svoje ciljeve u tisku braća su započela borbu za glasače na izborima preko narodnih skupština i zborova, obilazaka simpatizera po malim mjestima, ali i preko brojnih članaka, što im je bilo olakšano kada su 1907. osnovali vlastitu Hrvatsku pučku seljačku tiskaru, izbjegnuvši tako objavljivanje u listovima drugih izdavača to jest *Hrvatskom narodu* 1905. te *Hrvatskim novinama* Peroslava Ljubića koje su izlazile u Virju do 1907. godine. *Božićnica* je postala najomiljeniji kalendar u seljačkim domovima od 1906. godine. Mali *Dom*, označen kao *list za razgovor i nauku* (nazivan od milja i *Domić*), prestao je izlaziti još 1904. godine pa je na njegovo mjesto došao veliki *Dom*, koji je s povremenim prekidima izlazio do Šesto-

⁷⁴ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 186-187.

⁷⁵ *Isto*, 189.

siječanjske diktature pod naslovom *Dom* (1906.—1920.; 1925.—1930.), *Slobodni dom* (1920. —1925.), *Seljački dom* (1936. —1942.), a imao je i različite podnaslove.

Osnivanje stranke 1904. bilo je vrlo važan trenutak u povijesti djelovanja braće Radić. Uz Program, braća Radić su u kolovozu 1905. uime glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke uputila i cirkular članstvu kojim je stranka organizirana piramidalno te su se povjerenici trebali birati u svakom mjestu od najboljih ljudi.

Prvi put nakon osnutka stranke oba se brata kandidiraju na izborima 8. svibnja 1906. godine i to Antun u tri a Stjepan u dva izborna kotara. No ni ti jedan nije izabran. Predizborni proglas za izbore 27. i 28. svibnja 1908. sastavljaju braća zajedno.⁷⁶ Traže opće izborno pravo i posebnu hrvatsku banku koja će kreditirati seljaštvo te naglašavaju neke potrebe naroda. No izabran je samo Stjepan, a Antun je u Dugom Selu izgubio. Ipak izabran je za narodnog zastupnika u Ludbregu na ponovljenim izborima u svibnju 1910. godine, ali taj je Sabor raspušten već u kolovozu iste godine. Nakon proširenja izbornog prava, na novim izborima u listopadu 1910. kandidiraju se oba Radića; Antun je izabran u izbornom kotaru Velika Gorica, a Stjepan u Ludbregu. Kao izabrani zastupnik i član Glavnog odbora i Antun povremeno obilazi teren i pomaže svojim izbornicima u ostvarenju mnogih njihovih prava. Braća zajednički sastavljaju Adresu svoje stranke upućenu kralju nakon konstituiranja novog Sabora i traže odvajanje Hrvatske od Ugarske, protivći se mađarizaciji hrvatskih prostora i gospodarskoj eksploataciji Hrvatske.⁷⁷ U toj se Adresi prvi put ističe zahtjev za suverenom Hrvatskom, što je Stjepan Radić ponovio i u Ustavu Hrvatske republikanske seljačke stranke 1921. godine. Antun se zalagao i za povećanje učiteljskih plaća. No i taj je Sabor raspušten, a na novim izborima u prosincu 1911. Antun je izabran u izbornom kotaru Velika Gorica a Stjepan u Ludbregu, a izborni proglas ponovno sastavljaju zajednički.⁷⁸ Traže slobodu za seljaka u seljačkoj zemlji. No i taj Sabor je kratka vijeka, a na izborima 16. prosinca 1913. Antun nije izabran u Velikoj Gorici, gdje je pobijedio novinar Ivan Peršić iz Starčevićeve stranke prava, koji je rekao da je Antun Radić čudak, a zapravo je bio tih, nenametljiv, misaon i radin i dobronamjeran čovjek.⁷⁹ Antun je izgubio i na naknadnim izborima u Garčinu 1914. i sve ga je to silno rastužilo jer je dušom i tijelom radio za seljački narod koji mu to nije uzvatio ljubavlju i po-

⁷⁶ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 337.

⁷⁷ *Isto*, 251.

⁷⁸ *Isto*, 253.

⁷⁹ *Isto*, 258.

vjerenjem. Da su izgubili svojeg zaštitnika i čovjeka koji je izgorio u borbi za njihove interese iskazali su to tek masovnim dolaskom na njegov pogreb.

Kao što je spomenuto, na izborima braća postižu različite rezultate, odnosno često ne prolaze. Razlog su dobrim dijelom i slaba financijska sredstva u odnosu na predizborno propagandu drugih stranaka. Imaju i probleme oko tiskanja *Doma* i knjiga i izbornih proglašenja, jer članarinu nisu svi članovi redovito plaćali. Poslove oko izbora braća su podijelila. Stjepan svakodnevno ide u narod, a Antun piše izvještaje o radu skupština Hrvatske pučke seljačke stranke na terenu što je velik posao jer treba prepravljati pisma koja su često pisali gotovo nepismeni ljudi. Trebalo je te dopise preraditi i takve uvrstiti u list stranke. Dopisivanje s povjereništva i izbornim odborima uzima braći mnogo vremena i sada se gotovo svakodnevno susreću i dogovaraju.⁸⁰ Za održavanje svake izborne skupštine trebalo je zatražiti dozvolu, a često im nije bila dana. Braća se na predizbornim skupštinama zauzimaju za opće pravo glasa, ali ono ni za bana Tomašića 1910. nije uvedeno, već tek poslije Prvog svjetskog rata. Tada se odnosilo na muškarce, a čak i za njih uz izvjesne ograde, dok su žene pravo glasa dobile tek poslije Drugoga svjetskog rata.

Antun Radić osmislio je i Privremeni red za organizaciju HPSS-a naglašavajući važnost povjerenika i tiska. Povjerenike je birao narod, a osnutak Hrvatske pučke seljačke tiskare u Zagrebu uz financijsku pomoć spomenutoga Tome Jalžabetića iz Đurđevca olakšao je rad vodstvu stranke. Također, 1911. osnovana je Slavenska knjižara Marije i Stjepana Radića u Jurišićevoj 1, koja je olakšala kontaktiranje sa seljacima koji su dolazili u Zagreb.

Hrvatska pučka seljačka stranka na terenu se često morala konfrontirati s drugim strankama koje su također počele shvaćati selo kao svoju izbornu bazu. I dok Antun piše, Stjepan obilazi sela i osniva povjereništva, a s obitelji često odlazi u Prag. Rad na terenu protkan je mnogim poteškoćama koje dobrim dijelom izviru iz neprijateljskog odnosa vlasti, ali rad prvoj seljačkoj političkoj stranci otežavaju i druge stranke. Naime, i pravaši se bore za izborne glasove seljaka, koji su 1911., kada je biračko pravo prošireno, postali značajan politički čimbenik. U *Domu* Antun Radić objašnjava političke promjene i analizira zbivanja u raznim područjima života. Zalaže se i za osnivanje institucija koje bi pomogle seljaštvu u nabavi sjemena i kvalitetne stoke te prodaji poljoprivrednih proizvoda, i dakako za osnivanje seljačke banke, bez koje seljak ne može sebi osigurati povoljan kredit. Antun nikada nije zaboravljao kulturne vrednote seljaštva, dakle etnologiju, a važnost tog kulturnog područja shvatio je i Stjepan Radić, koji je 1927. kao predsjednik

⁸⁰ *Korespondencija I*, Dokument 304, Antunovo pismo Stjepanu 14. VIII. 1907., 431.

Oblasnog odbora Oblasne skupštine u Zagrebu osnovao Seljački muzej u zgradi Seljačkog doma na Zrinjevcu. Muzej je nekoliko dana poslije Stjepanove smrti zapaljen i zaboravljen.

Izbori za Sabor pokazali su po slabim rezultatima da je Hrvatska pučka seljačka stranka usprkos tiskari, novinama, povjerenstvima i skupštinama ipak u velikim poteškoćama, jer nije imala mnogo pristaša u građanstvu, a poslije 1905. ni među studentima, a seljački se narod tek uvodio u političku borbu. Zanemareno, opterećeno dugovima zbog raspada kućnih zadruga, ovisno o nakupcima i prekupcima koji su kupovali proizvode ispod proizvodne cijene, seljaštvo je vodilo borbu za preživljavanje, a mali broj djece, odnosno bijela kuga u pojedinim obiteljima sjevera Hrvatske, još je više sprječavao seljake da se angažiraju na izborima smatrajući to poslovima gospode. Stranka braće Radić bila je dakle usprkos svim naporima braće da objasne svoje ciljeve i način svoje borbe stranka s poteškoćama, čemu su u mnogome pridonosile druge građanske stranke s kojima braća nisu našla zajednički jezik.

Treba napomenuti da je u tom razdoblju Stjepan na selu poznatiji od Antuna, ali da narod ipak voli Antuna. Stjepan je naime bio aktivniji na terenu, a i znao je odmah raspoloženje naroda izraziti riječima. Bio je »narodski čovjek«, ponašanjem vrlo različit od suzdržanog, uvijek urednog i opreznog Antuna. Usprkos manjim neslaganjima djeluju oni u tom razdoblju kao složna braća, međusobno se ispomažu, savjetuju i zajedno rade.

Sredstva za život i rad dobivaju od tiskanja svojih djela i članarine, a potom i od knjižare. No izdatci su često veći od prihoda pa Antun radi kao urednik *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, ali i kao tajnik Matice hrvatske, koja je prema Pravilima od 28. svibnja 1879. kao književno, umjetničko, znanstveno i prosvjetno društvo bila obvezna izdavati dobre i korisne knjige. Antun je od 1901. tajnik u Matici, a to je iskoristio da bi u nakladnički program uvrstio i nekoliko Stjepanovih knjiga nastalih kao rezultat spoznaja na njegovu studiju u Parizu. Većina tih knjiga izdana je uz financijsku pomoć sedam književnih zaklada među kojima Zaklada Ivana Nepomuka Draškovića ima istaknuto mjesto. Sve su Stjepanove knjige dobile od te zaklade i nagradu koja je njemu i obitelji omogućila pristojan život u Međašnoj ulici. Te su knjige intelektualni krug (ili barem jedan njegov dio) rado čitao i podržavao, pa su neke nagrađene i kada je Antun prestao biti tajnik Matice i više nije mogao utjecati na ishod glasanja.

Antunovim je zauzimanjem Stjepan u Matici objavio i spomenute pripovijesti i upute čeških spisateljica za odgoj mladih djevojaka pod naslovom *Djevojački svijet* (1902.), a potom mu je objavljena izvanredna knjiga *Moderena kolonizacija i Slaveni* (1904.), pa *Savremena Evropa ili karakteristika ev-*

ropskih država i naroda (1905.) te *Današnja financijska znanost* (1908.) u kojoj je kritički analizirao poreze i financije tadašnje Europe s posebnim osvrtom na stanje u Hrvatskoj uključujući i prijedloge. Tiskanje tih knjiga Antun je dakle podržavao snagom svog tajničkog položaja, često prikupljajući novac za tiskanje, pa je to vjerojatno i pridonijelo njegovu otpustu 1909. kada je novi predsjednik Matice Oton Kučera preuzeo predsjedništvo te ukinuo izdavanje *Glasa i Hrvatskoga kola*. No tiskana su i brojna djela drugih autora iz raznih područja pa je zahvaljujući Antunovom trudu i zalaganju biblioteka Matičinih izdanja obogaćena vrijednim djelima iz raznih područja znanosti i kulture.⁸¹ Antun je 1906. godine izdao 24 broja *Glasa Matice hrvatske* u kojima je izvještavao o svim zbivanjima u Matici, ali i objavljivao kritike i prikaze književnih uradaka. U 1907. i 1908. izdao je po 24 broja, a u 1909. godini 20 brojeva.⁸² U *Glasi* Antun je često razjašnjavao razne pojmove iz književnosti i povijesti objavljujući i članke Vjekoslava Klaića koji je u vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije bio umirovljen s položaja profesora hrvatske povijesti u korist mladog Ferde Šišića. Milivoj Dežman, glasnogovornik Mladih, napao je Antuna da je Maticu pretvorio u svoju tvrđavu od koje crpi veliku materijalnu korist.⁸³ Antun Radić u *Glasi* prvi put spominje samostalnu hrvatsku državu koja bi trebala djelovati kao institucija koja financijski podupire izdavanje naprednih izdanja.⁸⁴ No jačanje Hrvatske pučke seljačke stranke kroz časopise, knjige i brošure veoma je zasmetalo članovima Hrvatske pučke napredne stranke i Čiste stranke prava te su 1908. pomogli da Antun izgubi mjesto tajnika, a u lipnju 1909. i stan u zgradi Matice hrvatske, što mu je otežalo život i svakako utjecalo na rad i zdravlje. Još mu je uspjelo tiskati Stjepanovu knjigu *Češki narod na početku XX. stoljeća* (1910.) za koju je Stjepan dobio nagradu iz sredstava zaklade grofa Draškovića. Potkraj 1910. izašlo je u vlastitoj nakladi Stjepanovo djelo *Savremena ustavnost: temelj, načela, jamstvo, obilježje* koje je, uz ostala njegova djela, trebalo omogućiti stjecanje docenture na Pravnom fakultetu u Zagrebu. U tome nije uspio jer ga nije podržao ni dr. Milan Amruš. Godine 1911. Stjepan je tiskao *Češku vježbenicu za srednje i njima slične škole*. U svakom slučaju prekid veza s Maticom bio je ozbiljan udar nanesen obojici Radića.⁸⁵

⁸¹ Ive MAŽURAN, Josip BRATULIĆ, *Spomenica Matice hrvatske 1842.—2002.*, Zagreb, Matica hrvatska, 2004.

⁸² Bibliografiju članaka Antuna Radića u *Glasi Matice Hrvatske* može se naći u 19. knjizi *Sabраних djela Antuna Radića*, Božidar Murgić, prir., Zagreb, Seljačka Sloga, 1940., 148.

⁸³ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 174.

⁸⁴ A. RADIĆ, *Reforma Matice Hrvatske pred njenim odborom*, *Glas Matice Hrvatske*, 4 (1906) 21-22, 176-178.

⁸⁵ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 178.

Oba brata rade silnom energijom i žarom boreći se za svoje mjesto u društvu. Stjepan u svibnju 1908. odlazi sa suprugom u Prag gdje djecu upisuje u školu i gdje ostaje sve do kraja godine. Iz tog doba sačuvano je šest njegovih pisama Antunu u kojima mu piše da dovršava knjigu *Češki narod* i da radi na temi *Današnja financijalna znanost*, nadajući se da će mu ta djela pribaviti docenturu na Zagrebačkom sveučilištu.⁸⁶ Stjepan je bio prisutan na Sveslavenskom kongresu u Varšavi od 11. do 18. srpnja 1908. Nada da će na kongres doći i Antun nije se ispunila, jer Antun nije imao novca za putovanje.⁸⁷ Stjepan je putovao i u Petrograd u ožujku 1909. Gdje ga je lijepo ugostio Krunoslav Heruc, rodom iz Križevaca, a Antunova supruga Vilma u to ga vrijeme obavještava o poteškoćama rada Hrvatske pučke seljačke tiskare, koja se našla pred bankrotom već u ožujku 1909. ne mogavši platiti rate za svoje dugove. Stjepanu teško pada Vilmina vijest od 27. ožujka 1909. da mu je brat izgubio mjesto tajnika u Matici hrvatskoj jer je to bio jedini stalni Antunov prihod.⁸⁸ A onda mu i Antun 30. ožujka 1909. detaljno piše što se dogodilo te navodi da su iz upravnog odbora Matice istupili Đuro Arnold, Vjekoslav Klaić i on, da je Matica došla u ruke Otonu Kučeri i da više nema mogućnosti da Stjepan i dalje objavljuje u Matici uz pomoć Zaklade. Piše i o zapuštenosti Stjepanove kuće u Međašnoj ulici gdje je vrt obrastao u korov, ali i da je tiskara ugrožena. Antun je napisao da je čitajući Stjepanov članak o predavanju u Petrogradu, gdje su mu se mnogi izrugivali kada je govorio o glagoljici kao starom hrvatskom pismu, zaplakao »tužno i bolno«. U tom značajnom pismu u kojem je otvorio dušu Antun piše: »Mnogo sam mislio i ćutio, i to mi je očistilo dušu i opet me ojačalo. A tebi, dragi moj dobri bratac, pišem ovo samo zato, da znaš da je barem još jednomu nekome bilo teško i da je bio s tobom na tom križnom putu mišlju i dušom. Naš je već udes takav da nam je ići križnim putem.«⁸⁹ Iz stila ovog pisma vidi se duboka povezanost braće, koji su očito izgledili sve nesuglasice i misle da će im zastupnička mjesta u Saboru omogućiti da nastave rad za dobro naroda a protiv mađarske supremacije u Hrvatskoj.

Stjepan je, osim u Petrogradu, održao predavanje i u Moskvi 17. travnja 1909. te bratu piše da su ga ondje bolje shvatili nego u Petrogradu, gdje su

⁸⁶ *Korespondencija 1*, Dokumenti 313, 314, 317, 318, 319, 321, Stjepanova pisma Antunu iz Praga u svibnju i lipnju 1908., 439-449.

⁸⁷ *Korespondencija 1*, Dokument 318, Stjepanovo pismo Antunu 11. VI. 1908., 446.

⁸⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 325, Vilmino pismo Stjepanu u Petrograd 17. III. 1909., 453. *Isto*, Dokument 327, Antunovo pismo Stjepanu u Petrograd 20. IV. 1909., 457.

⁸⁹ *Korespondencija 1*, Dokument 326, Antunovo pismo Stjepanu u Petrograd od 20. IV. 1909., 454-456.

ga Srbi uspjeti prikazati u lošem svjetlu kao i Hrvate uopće, te da bi prihvatio poziv iz Finske da i ondje drži predavanja kad bi ima novca za putovanja.⁹⁰ Iz Rusije Stjepan se vraća u Prag i utvrđuje da nema novca za povratak s obitelji u domovinu jer izostaje većina honorara.⁹¹ U Zagreb dolazi tek nakratko polovicom svibnja 1909. i ponovno se, u lipnju, vraća u Prag gdje je Marija s djecom. Ondje podiže zajam kod jedne češke banke koji je braći bio potreban za izbornu borbu, koju očito smatraju dominantnim načinom borbe. U Zagrebu ga je dočekala radosna vijest da mu je Matica hrvatska na odboru 6. svibnja 1909. ipak dodijelila nagradu iz zaklade grofa Draškovića za knjigu *Češki narod na početku XX. stoljeća*.⁹²

Po povratku iz inozemstva Stjepan je odmah krenuo u izbornu agitaciju. Borba je bila izvanredno teška i žestoka, a za nju već boležljivi Antun nije bio spreman, jer rad u narodu na skupštinama u prisutnosti protivnika zahtijeva izvanrednu snagu.⁹³ Zbog posebnosti svog programa na izborima, proglašavajući seljački narod jedinim koji ima pravo nositi vlast, Hrvatska pučka seljačka stranka ne može biti ni u kakvoj koaliciji. Na izborima 1908. ipak su dobili tri zastupnika (Stjepana Radića, Josipa Predavca i Tomu Jalžabetića). Antun je izabran tek 1910., te na dvama ponovljenim izborima (zastupnik do 1913.). Stjepan je bio izabran za saborskog zastupnika 1908. u Ludbregu po starom, a 1910. po novom izbornom redu, ali su ti sabori bili vrlo brzo ogođeni. Izabran je i 1911., 1913. i 1914., pa je u Prvi svjetski rat ušao kao zastupnik Hrvatske pučke seljačke stranke.⁹⁴ Štićenik je nadvisio svojeg mentora uspješnim radom u narodu, no to nije poremetilo njihove odnose.

Zajedničko Antunu i Stjepanu Radiću do 1914. bila je žestoka borba protiv mađarske supremacije nad Hrvatskom koja nije pomagala prirodni razvoj Hrvatske. Kraljevina Srbija postajala je sve snažniji čimbenik u politici Balkana i Europe, a Hrvatska je bila tek dio Austro-Ugarske koja je sve više gubila posebnost zbog svojih potkupljivih i birokratiziranih predstavnika u vlasti.

⁹⁰ *Korespondencija 1*, Dokument 330, Stjepanovo pismo Antunu iz Petrograda 26. IV. 1909., 461.

⁹¹ *Korespondencija 1*, Dokument 329, Stjepanovo pismo Antunu iz Petrograda 25. IV. 1909., 459-460.

⁹² *Korespondencija 1*, Dokument 333. — Obavijest o nagradi s potpisom O. Kučere i A. Radića, 464; *Isto*, Dokument 334, Stjepanovo pismo Mariji Radić 21. V. 1909. u Prag, 465.

⁹³ *Korespondencija 1*, dok.338/ 469. — Pismo Stjepana Antunu iz Praga 24. VI. 1909.

⁹⁴ Stjepanu je u travnju 1914. poništen zastupnički mandat, no nakon molbe caru Franji Josipu za oprost od tromjesečne kazne strogog zatvora (na koju je bio osuđen 1912. zbog sukoba s kotarskim načelnikom Jankom Sokolićem prilikom mjesne skupštine HPSS-a) i nakon trećih naknadnih izbora u kotaru Ludbreg, ušao je u Sabor. *Korespondencija 1*, Dokument 379, Pismo Stjepana Radića caru Franji Josipu 7. V. 1914., 520.

Braća Radić za vrijeme Prvoga svjetskog rata (1914.—1918.)

Za vrijeme rata oba brata vrlo teško žive. Stjepan je u proljeće 1912. ponovno dopao zatvora u Osijeku na pritužbu kotarskog načelnika Janka Sokolića zbog uvredljivog govora na skupštinama, pa je Antun intervenirao i kod škotskog povjesničara Seton-Watsona.⁹⁵ U pismu Stjepanu 17. travnja 1912. Antun brata tješi da će vjerojatno ipak doći bolja vremena.⁹⁶ Nakon puštanja iz zatvora 12. kolovoza te godine Stjepan se kandidirao na izborima za zastupnika i biva 1914. naknadno jednoglasno izabran što mu je osiguralo mjesto na rijetkim saborskim sjednicama za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Rad Sabora u Zagrebu iznimka je u Monarhiji, jer je ustavom Hrvatski sabor morao odobriti godišnji proračun. Te sjednice vezane uz proračun bile su teške i dugotrajne i Stjepan ih je koristio za podnošenje brojnih interpelacija, koje su kao odličan povijesni izvor za analizu stanja u Hrvatskoj za vrijeme rata historiografski dobro obrađene i ocijenjene.⁹⁷ U sastavljanju nekih interpelacija sudjelovao je svakako i Antun. To možemo ustvrditi na temelju toga što je Stjepana od nadbiskupa Bauera tražio da riješi problem Turpoljske općine 1915. a tada je saborski zastupnik bio samo Stjepan, jer je Antun biran zadnji put u Velikoj Gorici 1911. godine.⁹⁸ Iz sadržaja nekih interpelacija očitavamo Antunove spoznaje o tome kako živi narod, spoznaje o prehrani, korupciji i birokraciji. Osobito je važna interpelacija koju je Stjepan podnio na raspravi o indennitetu 1914. godine, tražeći da se gospodarstvo Hrvatske uredi autonomno i da se u potpunosti primijeni Zakon o osnivanju Četvrtog odjela Zemaljske vlade čime je zapravo promijenjena i navodno nepromjenjiva Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine.⁹⁹ Iako to Stjepan nije nigdje rekao, mislim da su mnoge interpelacije plod konzultacija s bratom. No i Stjepan je mnogo znao. I premda je svoju suprugu poslao 1915. u Prag, obojicu muče problemi nabave hrane za obitelj, a i nestašica novca, s time da je Stjepanova obitelj veća od Antunove.

Budući da je i djelovanje stranaka početkom rata zabranjeno, a prestali su izlaziti i mnogi listovi pa i *Dom*, braća su izgubila većinu svojih izvora

⁹⁵ *Korespondencija 1*, Dokument 368, Antunovo pismo Stjepanu Radiću u Osijek 30. IV. 1912., 508-509.

⁹⁶ *Korespondencija 1*, Dokument 371, Antunovo pismo Stjepanu 17. IV. 1912., 514.

⁹⁷ B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006., 79-88, 100-118, 129-192, 204-243; S. RADIĆ, *Govori u Hrvatskom saboru II-III*, B. Boban, prir., Zagreb, Dom i svijet, 1996.

⁹⁸ *Korespondencija 1*, Dokument 380, Dopis Stjepana Radića nadbiskupu Antunu Baueru 18. III. 1915., 522.

⁹⁹ B. BOBAN, *Stjepan Radić, govori...*, 106.

sredstava a ni jedan ni drugi nije bio u državnoj službi. Zahvaljujući vojnoj mobilizaciji mnogih mladih profesora Antun u kolovozu 1917. dobiva mjesto profesora hrvatskog i latinskog jezika na gornjogradsnoj gimnaziji, a honorarno sve do smrti predaje i na Donjogradsnoj. Kao nastavnik bio je uvjerljiv. Luka Perković zapisao je kako je Antun savjetovao đacima da otvoreno nastupaju, da brane svoja stajališta i da preuzmu punu odgovornost za svoje postupke, te da treba naučiti obrazlagati ono što čovjek misli ili radi.¹⁰⁰ Vjerovao je u politiku Woodrowa Wilsona i nadao se sretnom rješenju za Hrvatsku. No to se njegovo gledište potkraj rata promijenilo.¹⁰¹

Nakon smrti cara Franje Josipa u studenome 1916. novi kralj Karlo IV. omekšava nutarnju politiku, ukinute su mnoge zabrane i ponovno je pokrenut i *Dom*. No odnos nove vlade bana Antuna Mihalovića (1917.) prema braći Radić nije se mnogo promijenio, jer su Antun svojim pisanjem, a Stjepan govorima i javnim istupima i dalje zastupali stajalište da Hrvatska mora imati svoju vladu koja će raditi u interesu naroda, a ne biti samo prijenosnik naredbi odozgo. Stanje se nije poboljšavalo i zbog gledišta Mađara da je Hrvatska sastavni i nedjeljivi dio Mađarske, pa je u Hrvatskoj to stvorilo klimu koja je u Carevinskom vijeću potaknula Antuna Korošca na zaključak da treba stvoriti južnoslavenski dio Monarhije. To je i učinjeno putem Narodnog vijeća, odnosno radom Slovenaca, Hrvata i Srba na pripremi za novu situaciju kojoj je krajnji cilj bilo stvaranje zasebne države. Iako se do jeseni 1918. nije znao krajnji ishod rata Narodno je vijeće formiralo Središnji odbor, koji je nakon dolaska Svetozara Pribičevića ukazivao na potrebu spajanja južnih Slavena pod Austrijom sa Srbijom kao nešto neminovno i nužno.

Stjepan Radić je u Narodnom vijeću imao značajnu ulogu, ali je nakon raskida svih veza s centrima moći Austro-Ugarske Monarhije savjetovao da se u zajednicu sa Srbima uđe nakon detaljnih dogovora, stvorivši sebi time neprijatelja u Pribičeviću i onima koji su smatrali da jedino Srbija može štiti njihove materijalne interese.

Izgubivši početkom rata sve prihode Antun se tek 1917. uspio reaktivirati kao profesor na zagrebačkoj gimnaziji jer su mnogi profesori bili mobilizirani. To mu je palo prilično teško jer od 1897. nije radio u nastavi. Niti jednog brata nije zahvatila vojna obaveza. Antun je već bio bolestan, a Stjepan zbog slabog vida nije nikad ni služio vojsku. Očekujući kraj rata i velike promjene obojica polažu velike nade u američkoga predsjednika Wilsona, koji je obećao da će narodi Europe sami utjecati na svoju budućnost. Ubrzo međutim započinje njihovo veliko razočaranje.

¹⁰⁰ I. PERIĆ, *Antun Radić*, 266.

¹⁰¹ *Isto*.

Zadnji savjeti Antuna Radića hrvatskom narodu 1919. godine

Antun Radić umro je 10. veljače 1919. godine, no poživio je dovoljno dugo nakon završetka rata da spozna kako je stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca provedeno na krajnje neprikladan način i da su Hrvati umjesto Beča dobili novoga gospodara u Beogradu, koji je Hrvatsku počeo tretirati kao osvojenu a ne svojom voljom pridruženu zemlju. Nakon proglašenja primirja Stjepan Radić se kao član Središnjeg odbora Narodnog vijeća nadao da će zbog iskustva na tom polju postati povjerenik za gospodarstvo. No zbog njegovoga odlučnog stajališta da se u ujedinjenje ne ide bez dogovora morao se skloniti u Prag, odakle se vratio tek u siječnju 1919. te 3. veljače održao izvanrednu glavnu skupštinu Hrvatske republikanske seljačke stranke na koju je došlo 5856 povjerenika. Nova je vlast oštro kritizirana zbog batinanja naroda i Stjepan je odmah zatvoren. Sedam dana poslije umro je Antun. Njegovoj udovici Vilmi Kraljevstvo SHS nije odobrilo mirovinu, a zbog nedostataka sredstava za stanarinu sud joj je izdao nalog za izlazak iz stana. Dana 6. srpnja 1919. otišla je na suprugov grob i ondje se ubila isпивši otrov.¹⁰²

Antun se još za života brzo uvjerio da je stvaranje samostalne hrvatske države samo san nakon što je delegat Vrhovne komande Srpske vojske pri Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba potpukovnik Dušan T. Simović u Sabornici u Zagrebu rekao da Srbija s obzirom na svoj pobjednički status ne može dopustiti da se u njezinu susjedstvu stvori nova država koja bi u svojem sastavu imala brojne Srbe.¹⁰³ Odmah su se počele ukidati autonomne institucije Hrvatske i ubrzana centralizacija države provodila se nasilnim i grubim metodama. Sabor se više nije sastao i nije potvrdio ujedinjenje, a Antun je na temelju pritužbi naroda s terena shvatio da ujedinjenje nije stvaranje ravnopravne države južnoslavenskih naroda već stvaranje centralističke i monarhističke jugoslavenske države u kojoj dominira beogradska građanska elita.

Shvatio je također da za Hrvatsku nema pomoći od Wilsonove doktrine i razočaranje iznosi u raspravi pod naslovom *Nauk i program Hrvatske pučke seljačke stranke*, koju je poslije njegove smrti objavio Dom.¹⁰⁴ Ta je rasprava izvanredno važna jer pokazuje da je Antun Radić shvatio da je Hrvatska tzv. ujedinjenjem umjesto mađarskog dobila novog gospodara i da su se

¹⁰² Korespondencija 2, 34. — studija B. Krizmana.

¹⁰³ B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, Školska knjiga, 1977., 190.

¹⁰⁴ A. RADIĆ, *Nauk i Program Hrvatske pučke seljačke stranke (skraćeno HPSS): pre-tiskano iz 5. do 13. broja Doma 1919*, Zagreb, Radićeva Slavenska knjižara, 1919.

Hrvati našli u još težem položaju nego prije jer im nije priznata nikakva autonomija. Nova država uređena je centralistički, na način kakav nikada u prošlosti Hrvatske nije zabilježen. To je prvi formulirao povjesničar Ivo Perić.¹⁰⁵ Hrvati nisu dobili podršku od predsjednika Wilsona, koji je potpao pod utjecaj srpske propagande, kao i većina političara pobjedničkih zemalja, smatrajući stvaranje jedinstvene jugoslavenske države najboljim rješenjem za južnoslavenske narode. Treba međutim reći da su za takvo gledište bili krivi i mnogi raniji stavovi Stjepana Radića, koji je u Beogradu gledao brata.

Stjepan Radić je bratovu smrt i potom Vilmino samoubojstvo dočekaao u zatvoru s velikom tugom i očajem. Iako o tome nije javno govorio, iz pisma Mariji vidi se da je imao noćne more o bratu »bačuški«, kako ga je nazivao od milja, čitave 1919. pa i 1920. godine.¹⁰⁶ Sjedeći u zatvoru počeo je detaljno analizirati *Nauk i program* stranke koji je sastavio Antun, nastojeći ono što je u njemu dobro iskoristiti u daljnjem radu.¹⁰⁷ No to nikada nije javno rekao i zato smo mi dužni reći to i potvrditi činjenicama. Usporedba Stjepanova djelovanja u ministarstvu prosvjete, kao i ciljevi koje je formulirao kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti 1927. godine, u mnogom imaju izvorište u stavovima Antuna Radića u *Domiću* i *Domu*.

Antun se već prije izbijanja Prvoga svjetskog rata zauzimao za samostalnu hrvatsku državu, a to je stajalište prihvatio i Stjepan smatrajući da bi jugoslavenska država mogla biti eventualno konfederacija u kojoj bi hrvatske zemlje bile republika, a Srbija monarhija.¹⁰⁸

Braća su bila izvanredni suradnici, ali i veliki borci za narodne ideale. Dok su drugi živjeli od politike, oni su do kraja Prvoga svjetskog rata živjeli za narodnu politiku. Stjepan je poslije rata promijenio način svoje političke borbe u kojoj više nije bilo mjesta za miran rad na polju narodnog obrazovanja i gospodarstva odnosno onaj način borbe kakvu je vodio do 1919. Antuna je dio članova HSS-a do Drugoga svjetskog rata i dalje obožavao kao vrhunskoga ideologa, što pokazuju izdavanje njegovih *Sabranih djela* (1936.—1939.), kao i sjećanja Mare Matočec i drugih istaknutih članova seljačke stranke.

Braća Radić, koja su imala težak, ali i buran život, ipak su u olovnim vremenima i političkom životu uspijevala probuditi seljaštvo, koje je činilo ve-

¹⁰⁵ I. PERIĆ, *Antun Radić, 1868.—1919. Etnograf, Književnik, Političar, Dom i svijet*, Zagreb, 2002., 267-273.

¹⁰⁶ *Korespondencija 2*, Dokument 69, 205; Dokument 140, 209; Dokument 147, 289; Dokument 176, 345; Dokument 222, 357; Dokument 231, 365.

¹⁰⁷ *Korespondencija 2*, Dokument 92, 7. VII. 1919.

¹⁰⁸ »Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske«. Više o Ustavu u: Tihomir CIPEK, Vladimir ŠADEK, »Teorija republikanizma Stjepana Radića«, *Historijski zbornik* 62 (2009) 2, 411-425.

činu hrvatskoga naroda, za politiku i pronaći pravi cilj. Ništa ih nije moglo zaustaviti u borbi za postizanje tog cilja. Antun je bio ideolog stranke, a Stjepan operativac koji je zahvaljujući studiju u inozemstvu bolje poznao svjetska kretanja vjerujući da je Hrvatska dio tog svijeta i nadajući se uzalud pomoći s te strane. Svoja uvjerenja braća su izgradila pod utjecajem hrvatske i svjetske politike, stavljajući težište na potrebe naroda osobito na području obrazovanja i gospodarstva.

Bili su puni ideja i često su, ali ne uvijek, razgovarali o onome što rade. Iskoristili su sve mogućnosti tadašnjega političkog života autonomne Hrvatske u okviru Austro-Ugarske Monarhije, osobito Ustav. Tko zna kako bi se njihov rad odrazio na politiku da nije bilo Prvoga svjetskog rata, koji je ne samo posve izmijenio položaj Hrvatske već i doveo u politiku posve nove ljude i nove načine političke borbe. Iako danas, nažalost, nemamo muzeja braće Antuna i Stjepana Radića koji bi nas danas podsjećao na to kroz što su sve prolazili naši predci u borbi za nacionalno osvješćivanje, zahvaljujući njihovoj prepisci ostalo nam je bogato naslijeđe koje omogućava da se djelovanje braće Radić proučava višeslojno.

Mira Kolar:

Antun and Stjepan Radić, Brothers, Cultural and Political Allies

Antun and Stjepan Radić have greatly impacted Croatian history development, namely peasant's national awareness in all Croatian Lands, thus transforming them into political nation. Antun Radić was also a scientist who has collected data and made the foundations of Croatian nationhood (having in mind Russia, at that time the only Slavic State). Stjepan Radić was more versatile and knowledgeable of world history. He has supplemented Antun's findings with results of French political sciences and sociology, constantly working with the people. Their joint venture has several stages: childhood and adolescence, when Antun was a mentor to Stjepan; followed by a period of maturation when brothers have different interests — Antun was involved in Russian Literature and Croatian Language Studies, while Stjepan was politically engaged against Unionist party members (mađaroni). In the third stage, Stjepan deepens his politics with liberal knowledge (*École libre des sciences politiques*) and becomes equal to his brother. In the fourth stage, they both think that one can make changes in Croatia through Parliament. In doing so, Stjepan is more successful. At the end, Stjepan is left to lead the fight for the rights of Croatian people (until his death), while incorporating many of Antun's ideas in the national goals. Thereby, brothers have remained on the same side just as they were in childhood.

Key Words: Antun Radić, Stjepan Radić, correspondence, education, political cooperation, Dom, Hrvatska Misao, Croatian Parliament (Sabor)